

Liaudies rašytoja valstiečiams skaitytojams: Žemaitės ankstyvoji recepcija (1895–1915)

Ramunė Bleizgienė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
El. paštas rbleizgiene@gmail.com

Anotacija. Straipsnyje pristatoma ankstyvoji Žemaitės recepcija, nuo pirmojo paminėjimo nelegalioje lietuviškoje spaudoje 1895 m. iki jos pripažinimo viršūnės – 1915 m., kai buvo minimas rašytojos 70 metų jubiliejus. Rekonstruojant šios autorės tapimo tikra rašytoja kelią, dėmesys telkiamas į didžiausią įtaką Žemaitės kūriniių kanonizacijai dariusį kontekstinį reiškinį – valstiečių, kaip naujųjų skaitytojų, auditorijos susiformavimą. Remiantis lietuviška periodika, aiškinamasi, kaip jaunoji inteligentija įsivaizdavo naujuosius skaitytojus, kokius argumentus pasitelkė įtraukdama valstiečius į besikuriantį modernios Lietuvos rašto kultūros lauką. Besikurianti lietuviška kritika, formavusi tautinį kanoną, apibrėžusi jo kriterijus, matoma kaip integrali valstiečių švietimo proceso dalis. Pirmųjų kritikų pabrėžtas Žemaitės kūriniių realistinis pobūdis taip pat buvo susijęs su jos kūrybos adresatu – valstiečiais: geriausiai laikyti tie apsakymai, kuriuose vaizduojama valstiečių gyvenimo tikrovė (gamta, ūkio darbai, tarpusavio santykiai). Už kanono ribų atsidūrė įvardyti kaip netikroviški ir darantys didžiulę žalą naujesiems skaitytojams Žemaitės kūriniai, kuriuose kritiškai vertinami, išjuokiami kunigai, su Bažnyčia susiję asmenys, religinis kaimo žmonių tamsumas.

Reikšminiai žodžiai: Žemaitė, recepcija, valstiečiai, naujieji skaitytojai, realizmas.

A People's Writer for Peasant Readers: The Early Reception of Žemaitė's Writings (1895–1915)

Summary. This article investigates the rise of the peasantry as new readers and Lithuanian intellectuals' reactions to this phenomenon as they took the initiative in directing the peasants' cultivation as readers. These intellectuals were concerned with the development of the peasants and sought to form their reading habits, influence the readers' choices as to reading material, and so on. This article goes on to analyze how Žemaitė's status as a peasant writer was established during her early reception, and how the evaluation of her work depended on the imagined addressee. By analyzing the reviews and broader studies of Žemaitė's published works in the Lithuanian press from 1895 to 1915, this article aims to show that the formation of the common people as a potential and especially important national reading public was an integral part of her canonization process. Yet another important aim of this research is to reveal how the reception of Žemaitė's works brought ordinary village peasant onto the horizon of modern Lithuanian culture, and how this became the foundation of one of the new literary styles in Lithuania, namely realism. In this way, by canonizing Žemaitė's works, the life of village folk became not only visible and recognizable to the Lithuanian reading public, but also came to be regarded as a credible topic for realistic prose.

Keywords: Žemaitė, reception, peasants, new readership, realism.

Received: 13/06/2019. Accepted: 03/09/2019

Copyright © Ramunė Bleizgienė, 2019. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Žemaitė (Julija Beniuševičiūtė-Žymantienė, 1845–1921), viena žymiausių XIX a. pabaigos–XX a. pirmos pusės moterų rašytojų, yra tapusi lietuvių nacionalinio judėjimo simboline figūra, įkūnijančia dviejų visuomenės grupių – valstiečių ir moterų – įsitraukimą į aktyvią kultūrinę, visuomeninę veiklą. Literatūros istorijoje įsitvirtinęs šios rašytojos biografinis pasakojimas telpa į Juliaus Būtėno kodinę formulotę: „Paprasta sodietė moteris pasidarė didele lietuvių rašytoja“ (Būtėnas 1936, 5)¹. Žemaitės recepcijos istorijoje matytina tendencija akcentuoti arba jos valstietišką kilmę (nors iš tiesų ji buvo deklasavusi bajorė), arba šios rašytojos lytį. Vieno ar kito požiūrio taško pasirinkimas nulemia ir jos kūrybos analizės kryptį. Jei dėmesys sutelkiamas į rašytojos kilmę, tuomet dažniausiai ryškinamas jos kūrybos „liaudiškumas“, artimumas kaimo tikrovei ir pan. Tuose darbuose, kur pabrėžiama rašytojos lytis, dažniausiai tyrinėjama jos kūrybos moteriška problematika, pabrėžiama moterų emancipacijos tema ir t. t. Šiame straipsnyje bus pristatoma ankstyvoji Žemaitės recepcija, apimanti laikotarpį nuo pirmojo jos kūrybos paminėjimo (1895 m.) iki 1915 metų, kai lietuviškoje spaudoje buvo plačiai paminėtas Žemaitės 70 metų jubiliejus. Iš anksto pasakytina, kad šio etapo kritikos tekstams būdinga pirmoji tendencija – Žemaitės kūrybą pristatyti, aiškinti, pabrėžiant autorės ir jos kūrinių artimumą valstietiškai realybei². Todėl dėsninga, kad šios rašytojos kelias į pripažinimą buvo susijęs su aktualių XIX a. pabaigos besikuriančios lietuviškos visuomenės reiškiniu – valstiečių emancipacija ir jų, kaip naujos skaitytojų auditorijos, iškilimu. Žemaitės kūrybos ankstyvoji kritika gali būti puikus pavyzdys, kokių pastangų buvo dedama norint integruoti valstietiškąją auditoriją į besikuriančią modernią lietuvišką kultūrą ir kaip pačios Žemaitės kūrybos vertinimai priklausė nuo kritikų atožvalgos į šią naująją auditoriją. Jos biografija (didžiąją gyvenimo dalį nugyvenusi kaime), kūrinių temos (daugiausia iš valstiečių gyvenimo) buvo parankūs besikuriančiai lietuviškai kritikai paversti šią moterį emblemine valstiečių rašytoja.

Straipsnyje pristatoma tyrimą, paremtą raktine naujųjų skaitytojų sąvoka, sufokusuojančia savitą žiūrą į XIX a. pabaigos–XX a. pradžios visuomeninio kultūrinio gyvenimo reiškinius, paskatino istoriko Martyn'o Lyons'o (g. 1946) monografija *Skaitytojai ir visuomenė XIX amžiaus Prancūzijoje: darbininkai, moterys, valstiečiai* (*Readers and Society in Nineteenth-Century France*, 2001). Joje aptariami XIX a. Prancūzijoje pasirodę naujos rūšies skaitytojai: darbininkai, moterys ir valstiečiai. Lyons'o tyrimas pasižymi dvilypumu: dėmesys telkiamas ir į konkrečių asmenų skaitymo praktikas bei skaitymo patirtį, ir į tai, kaip buržuazinė visuomenė įsivaizdavo skaitančius darbininkus, moteris ir valstiečius bei apibrėžė kaip socialinę problemą. Mokslininko teigimu, kai tyrimas sutelkiamas į buržuazinės visuomenės elito baimes ir kurtas strategijas disciplinuoti naujuosius skaitytojus, pastarieji ima atrodyti pasyvūs, glojami objektai, o kai dėmesys nukreipiamas į skaitymo praktikas, naujos skaitančios grupės tampa aktyviu ir autonomišku pasakojimo

¹ Žemaitės biografinio pasakojimo raida išsamiai aptarta straipsnyje „Kokia moteris gali būti rašytoja? Rašančios moters įvaizdis XIX a. pab.–XX a. pr. moterų rašytojų biografiniuose pasakojimuose“ (Bleizgienė 2010, 57–77).

² Ankstyvojoje šios rašytojos recepcijoje dar nebuvo aktualus lyties aspektas, todėl beveik liko „nepastebėta“, kad prestižinę rašytojo poziciją, iki tol dažniausiai priklausiusią tik vyrams, šiuokart pasiekė moteris.

subjektu. Šią žvilgsnio fokusuotės ir istorinės medžiagos sukeliama problemą Lyons'as mėgina išspręsti pasakodamas ir apie elito kultūrinį dominavimą, ir apie nuolatinį skaitytojų gebėjimą jam atsispirti bei rasti savo pačių santykį su knygomis. Šiame straipsnyje, aptariant ankstyvąją Žemaitės recepciją, daugiausia dėmesio bus skiriama naujojo elito, išsilavinusios lietuvių jaunuomenės, pastangoms formuoti valstiečių preferencijas, sąmoningumą, bus siekiama atskleisti, kiek Žemaitės, kaip rašytojos, statusas bei jos kūrybos vertinimas buvo priklausomi nuo pastangų veikti, kontroliuoti naujuosius skaitytojus. Kol kas nuošalyje paliekamas pačių valstiečių atsakas ar numanomas, galėjusios būti „ardytojiškos“ reakcijos³.

Kitas šio straipsnio teorinis šaltinis – John'o Guillory knyga *Kultūrinis kapitalas: literatūros kanono formavimosi problema* (*Cultural Capital: The Problem of Literary Canon Formation*, 1993), pagrindžianti neesencialistinių literatūros kanono traktavimą. Priklausymas arba nepriklausymas kanonui siejamas ne su literatūros kūrinių savybėmis (jų turimomis arba neturimomis estetinėmis vertėmis), bet su konkreto istorinio periodo institucijomis ir jų galia formuoti literatūros kanoną. Guillory teiginys, kad literatūros kūrinių vertinimas visada istorinis, lokalus, institucinis ir priklauso kokiai nors grupei, įgalina istorinį, kontekstinį, lokalų žvilgsnį į kanono formavimąsi (Guillory 1993, 29). Tokia teorinė žiūra lemia, kad, rekonstruojant Žemaitės recepcijai aktualų visuomeninį kultūrinį kontekstą, tiriama XIX a. pabaigoje susikūrusi nelegali lietuviška spauda, laikytina tuo metu labiausiai literatūrinį kanoną veikusia institucija. Iš tiesų pats Guillory svarbiausia institucija, formuojančia kanoną, laiko švietimo sistemą – mokyklą, universitetus, ir jų įtaką išsamiai aptaria. Jo manymu, mokykla atlieka svarbiausią socialinę funkciją, paskirstydama įvairiausias žinojimo rūšis, įskaitant žinojimą kaip skaityti ir rašyti, taip pat ir ką skaityti ir rašyti (Guillory 2006, 238). Tačiau XIX a. pabaigos lietuviškasis kontekstas pasižymi savita situacija: tuometis atviras rusinimas buvo vykdomas per valdiškas mokyklas, todėl jų vengta, o nelegalių, persekiojamų lietuviškų mokyklų švietimo procesas buvo iš esmės nereguliuojamas ir gana žemo lygio. Todėl šiame straipsnyje laikomasi nuostatos, kad Žemaitės, kaip rašytojos, kanonizavimui didžiausią įtaką darė nelegali lietuviška spauda, svarbiausia tuometė institucija, įtvirtinusi kūrinių vertinimo ir atrankos kriterijus ir lėmusi to periodo literatūrinio kanono vaizdą⁴.

³ Tokia tyrimo kryptis reikalautų nuodugniai susipažinti su kita šaltinių grupe: numanomų naujųjų skaitytojų laiškais, autobiografijomis, dienoraščiais, kuriuose jie paliudytų savo asmeninę skaitymo patirtį.

⁴ Istorikų teigimu, XIX a., tobulėjant spaudos technologijai ir atpigus leidiniams, augo žmonių raštingumas, lėmęs platesnį masių išitraukimą į politinį ir visuomeninį gyvenimą. Tokiu būdu skaitymo kultūra, greitindama idėjų apytaką, ėmė daryti didžiulę įtaką Vakarų Europos visuomenių gyvenimui. Teigiama, kad „[s]pauda ir mokykla tapo pagrindinėmis masių mobilizacijos priemonėmis“ (Bairauskaitė 2011, 21). Tačiau dėl ypatingos istorinės, politinės situacijos Lietuvoje švietimas negalėjo atlikti laisvoms visuomenėms būdingos „masių mobilizacijos“ funkcijos. Jau nuo 1843 m. kuriamose Valstybės turtų ministerijos mokyklose prioritetas atiduodamas mokytojams, daugiausia stačiatikių dvasinių seminarijų auklėtiniams, dažniausiai nemokėjusiems lietuvių kalbos. Tik tikyba buvo dėstoma lietuvių arba lenkų kalba. Parapinėse mokyklose dėstomoji kalba buvo lietuvių. 1863 m. patvirtintos Laikinosios taisyklės, pagal kurias dėstymas naujai steigiamose liaudies (pradžios) mokyklose, išskyrus tikyba, turėjo vykti rusų kalba. Mokytojai turėjo būti stačiatikiai (Staliūnas 2009, 393–411). Tik 1905 m. leista kai kuriose Vilniaus švietimo apygardos mokyklose mokytis lietuvių ir lenkų kalbos, nuo 1906 m. leista mokytis lietuvių kalbos ir vienklasėse pradžios mokyklose, taip pat aritmetikos lietuvių kalba visose pradžios mokyklose (Aleksandravičius 1996, 92). Pripažįstama, kad dėl itin reto valdiškų mokyklų tinklo ir atviros rusifikacijos oficialiose pradžios mokyklose mokėsi

Guillory įtvirtinama kanono samprata pagrindžia kitą svarbų šio tyrimo aspektą – lietuvių nacionalinio judėjimo ir tautinio kanono formavimosi sąsają. Mokslininko nuostata, kad kūrinys negali tapti kanoniniu, jei jis nepatvirtina dominuojančios socialinės grupės hegemonijos ar vertybių, suponuoja prielaidą apie didžiulę modernaus lietuviško nacionalizmo ideologijos įtaką anuomečiam literatūros vertinimui. XIX a. pabaigoje formuojantis moderniai lietuvių visuomenei, elito pozicijas siekė užimti iš valstiečių kilusi jaunoji inteligentija, tad jos skleidžiamos ir įtvirtinamos vertybės ir dominavimo siekis buvo tos sąlygos, apibrėžusios amžių sandūros tautinio kanono konceptą ir turinį.

Guillory taip pat akcentuoja skirtingų socialinių grupių nevienodas galimybes tapti raštingais įvairiais istoriniais periodais, ir šį faktorių laiko vienu iš svarbiausių, t. y. instituciniu, nulemiančiu vienos ar kitos socialinės grupės autorių galimybes pasiekti kanonizuotųjų statusą. Pavyzdžiui, jo teigimu, ne kritikų represinis vertinimas nulėmė, kad moterų kūriniai nepateko į kanoną, o tai, kad moterims buvo sunkiau imtis rašyti „rimtų“ žanrų literatūrą ar apskritai rašyti (Guillory 2006, 240). Raštingumas (angl. *literacy*) Guillory aiškinamas kaip galimybė naudotis kultūrinės produkcijos ištekliais ir jis, kaip ir kitos socialinės praktikos, kiekvienoje visuomenėje yra įvairiausių kontrolės ir reguliavimo formų objektas. Taip žvelgiant į raštingumą, kanono formavimosi tyrime tampa svarbūs šie klausimai: kas skaito? Ką skaito? Kaip skaito? Kokiomis socialinėmis ir institucinėmis aplinkybėmis? Kas rašo? Kokiam socialiniame ir instituciniame kontekste? Kam rašo? (*Ibid*). Kaip matyti, šie klausimai literatūrinės produkcijos kūrimo istorinių sąlygų tyrimą gali pakreipti dviem linkmėmis: tirti skaitymo įgūdžius, raštingumo paplitimą, skaitymo praktikas (kas gali skaityti ir kodėl skaito?) arba analizuoti raštingumą kaip gebėjimą rašyti (kas ir ką rašo, kokiomis aplinkybėmis?) (Guillory 2006, 238). Šiame straipsnyje paliečiami abu raštingumo klausimo sandai: ankstyvoji kritika, aptardama literatūros kūrinius ir juos vertindama, formavo ne tik geros literatūros kriterijus, sykiu kūrė ir skaitančiųjų bei rašančiųjų asmenų „portretus“. Straipsnyje pristatomi kritikos tekstuose iškilę tiek skaitytojų, tiek rašytojų vaizdiniai, tad tikroji skaitančiųjų ir rašančiųjų situacija galėjo gerokai skirtis nuo įsivaizduojamos.

Valstiečių, kaip socialinės grupės, vaidmuo XIX a. pabaigos–XX a. pradžios nacionaliniame judėjime yra gana išsamiai tyrinėtas: aiškintasi jų švietimo galimybės, dalyvavimas nelegalioje spaudos platinimo veikloje (Merkys 1982, 1984, 1994). Istoriko Juozapo Paškausko disertacijoje *Laisvalaikio kultūra didžiuosiuose Lietuvos miestuose ir provincijoje XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje* (Paškauskas 2017) aptariamos ir lietuviškosios inteligentijos strategijos formuoti, plėsti naujųjų skaitytojų auditoriją (skyrus „Skaitymas kaip „nepageidaujama“ pramogų alternatyva“) ir šių idėjų realizacija ir netgi tam tikros skaitymo praktikos (skyrus „Pirmosios skaitymo erdvės“). Paškausko tyrime skaitymas

labai mažai vaikų, pvz., 1880 m. Suvalkų gubernijoje pradžios mokyklą lankė 10,8 proc. mokyklinio amžiaus berniukų ir 1,4 proc. mergaičių, Kauno gubernijoje – 6,3 proc. berniukų ir 0,4 proc. mergaičių, Vilniaus gubernijoje – 7,4 proc. berniukų ir 0,2 proc. mergaičių (Aleksandravičius 1996, 275). Priešinantis rusifikacijai buvo steigiamos pačių gyventojų išlaikomos nelegalios (valdžios persekiojamos) mokyklos, tačiau mokslo lygis jose buvo gana žemas, vaikai ten mokydavosi daugiausia tikybos dalykų (šių mokyklų globėjai dažnai būdavo kunigai), siek tiek skaičiuoti, skaityti ir rašyti. Tokia švietimo situacija lėmė, kad iki pat XX a. pradžios nelegali lietuviška spauda atliko didžiausią vaidmenį ugdant valstietijos tautinį sąmoningumą, įtraukdama šią grupę į modernios tautos projektą, o mokyklų įtakos mastas šiame procese buvo gerokai menkesnis.

tiriamas kaip savita laisvalaikio forma, aptariamas jo propagavimas ir sykiu atskleidžiamas valstietijos ėjimas į rašto kultūros pasaulį. Dalios Pauliukevičiūtės disertacijoje *Lazdynų Pelėdos kūryba: melodraminio režimo problemos ir kontekstai* (2019) atkreipiamas dėmesys į sunkiai pasiekiamą konkretų kurio nors istorinio periodo skaitytoją. Pauliukevičiūtė siūlo „istorinio skaitytojo“ sąvoką, įgalinančią dėmesį konkrečioms skaitymo praktikoms ir bendresnėms istorinėms lyties, klasės ar rasės apibrėžtims (Pauliukevičiūtė 2019, 75). Remdamasi šiuo teoriniu konstruktu, ji atkuria XIX a. pabaigos laikraščio *Ūkininkas* auditorijos ir istorinio skaitytojo vaizdinius. Laikraščio leidėjų įsivaizdavimas, koks yra jų skaitytojas, rekonstruojamas iš laikraščio publikacijų pasirinktos strategijos sudominti ir šviesti, o konkretaus skaitytojo, Juozo Garmaus, istorija dėliojama iš jo autobiografinio pasakojimo ir korespondencijų. Žemaitės recepcijos istorija yra apžvelgta Kazio Umbraso straipsnyje „Žemaitė literatūros moksle ir kritikoje“ (Umbrasas 1972). Mokslininkas pristatė svarbiausius jos biografijos tyrimus, pačios rašytojos išlikusius autobiografijos bandymus ir tekstus apie Žemaitės kūrybą. Kūrinių recepcijos istorija skiriama į du etapus: ikitarybinį (1895–1936) ir tarybinių metų (1945–1971). Ir nors apžvalga rašyta sovietmečiu, autorius išvengė, jo paties žodžiais tariant, „vulgaraus sociologizavimo klaidų“. Žemaitės kūrybos ir nacionalinio judėjimo sąsaja aptariama Antano Tylos straipsnyje „Lietuvių nacionalinio judėjimo atspindžiai Žemaitės kūryboje“, iš esmės ieškant konkrečių to laiko realijų, biografinių patirčių „atspindžių“ šios rašytojos apsakymuose (Tyla 1972). Šio straipsnio tyrimo aspektas, aiškintis Žemaitės kanonizaciją, susiejant ją su valstiečių, naujųjų skaitytojų, auditorijos susiformavimu, leidžia, pasinaudojus jau atliktais tyrimais, kitu rakursu pamatyti, kaip valstietiškos kilmės asmenys tapo aktyviais modernios visuomenės nariais, suvokti inteligentijos, naujojo elito, kurtus ir vykdytus valstiečių švietimo projektus ir jų įtaką modernaus lietuvių literatūros kanono formavimuisi.

Straipsnyje Žemaitės kanonizacijos procesas apžvelgiamas šiais aspektais: pirmiausia bus pristatomas socialinis ir kultūrinis XIX a. pabaigos–XX a. pradžios kontekstas, tuo metu lėmęs valstiečių – naujųjų skaitytojų– grupės susiformavimą. Daugiausia dėmesio bus kreipiama, kaip į šį reiškinį reagavo lietuvių inteligentija, ėmusi iniciatyvos vadovauti naujesiems skaitytojams, t. y. rūpintis jų ugdymu, formuoti skaitymo įpročius, veikti lektūros pasirinkimus ir t. t. Toliau atskleidžiama ankstyvosios Žemaitės kūrybos kritikos pasirinkta strategija įtvirtinti jos, kaip tikros rašytojos, statusą ir įtraukti jos kūrybą į aktyvųjį kanoną, formuojant jos, kaip valstiečių rašytojos, vaizdinį. Sykiu bus siekiama parodyti, kaip jos vertinimai priklausė nuo ideologinių rašančiojo nuostatų. Paskutinėje straipsnio dalyje siekiama atskleisti Žemaitės realizmo savitumą: kaip jos kūrinių vertė tapo tiesiogiai priklausoma nuo vaizduojamo objekto – valstietiškos gyvenimo tikrovės.

XIX a. pabaigos istorinis, kultūrinis kontekstas: rašto kultūros sklaida XIX a. pab.–XX a. pr. Lietuvos kaime

XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje sykiu su modernia lietuviška visuomene kūrėsi nacionalinė skaitytojų auditorija. Valstietijai pagal siūlomas jaunosios inteligentijos lietuviškos kultūros ir literatūros gaivinimo, kūrimosi strategijas turėjo tekti ypatingas vaidmuo.

Jau nuo XIX a. vidurio valstiečiai atsidūrė lietuviškosios raštijos akiratyje – jiems skirti didaktinės prozos kūriniai, amžiaus viduryje pradėtų leisti lietuviškų kalendorių tikslinė auditorija taip pat buvo kaimo žmonės. Tačiau tik XIX a. pabaigoje valstiečių įsitraukimas į rašto pasaulį įgauna tikrai reikšmingą mastą. Lietuviškos skaitytojų auditorijos formavimosi laiką Džiuljeta Maskuliūnienė vadina „alfabetizacijos periodu“, atkreipdama dėmesį į dvejopas valstiečių galimybes įsitraukti į rašto kultūros pasaulį: vienas būdas – patiems skaityti, antrasis – dalyvauti kaip klausytojams (Maskuliūnienė 2004, 215). Mokslininkė teigia, kad šiuo metu išaugo spausdinto žodžio autoritetas, nauja komunikacijos forma tapo bendravimas su spausdintu žodžiu. Susikūrusi nelegali lietuviška periodika, didėjantys išleidžiamų lietuviškų knygų tiražai⁵, iš kurių vis didesnę dalį sudarė pasaulietinio turinio literatūra⁶, rodo, kad XIX a. paskutiniais dešimtmečiais palaipsniui stiprėjo į valstiečių gyvenimą besiskverbianti lietuviškos pasaulietinės rašto kultūros įtaka⁷. Štai Domas Kaunas siūlo 1864 m. laikyti riba, skiriančia senąją knygą nuo naujosios. Vienas iš šios datos pasirinkimo motyvų – pagausėjusi nelegalioji knygų leidyba, nekontroliuojama valdžios, necenzūruojama Katalikų bažnyčios, vienijanti įvairius socialinius luomus (Kaunas 2009, 369).

Šiuo metu stiprėjo ir pačių valstiečių įsitraukimas į rašto kultūros plėtrą. Vis didesnis pačių valstiečių aktyvumas XIX a. pabaigoje darė tiesioginę įtaką kylančiam valstiečių raštingumui, nelegalios lietuviškos spaudos plitimui ir tam, kad literatūra pirmą sykį taip laisvai ir tokiu mastu tapo prieinama ir kaimo žmonėms. Tai liudytų įkliuvimų dėl lietuviškos spaudos dinamika 1866–1904 metais. Vytauto Merkio pateikiami duomenys rodo, kad nuo 9 dešimtmečio pradžios sučiuptų gabentojų, platintojų skaičius nuolat augo – nuo 43 1883 metais iki beveik pustrėčio šimto 1898 ar 1900 metais (Merkys 1982, 21). Tuo metu pagausėjo stambių knygnešių, o tai, mokslininko nuomone, rodo ir nelegalios spaudos išaugimą, ir jos paklausos padidėjimą kaime (Merkys 1982, 32). Maskuliūnienės manymu, XIX a. pabaigoje vykusiam skaitytojų bendrijos telkimuisi ypatingą reikšmę turėjo knygnešystė. Pastarąją mokslininkė traktuoja ne tik kaip istorinį, politinį ar sociokultūrinį, bet ir kaip specifinį komunikacijos reiškinį. Knygnešiai, anot jos, formavo anuometį adresatą, įtvirtino netiesioginę viešąją komunikaciją tarp lietuvių, taip prisidėdami prie literatūrinės terpės kūrimosi. Pažymėtina, kad masinėje kovoje dėl lietuviškos spaudos išlikimo daugiausia dalyvavo valstiečių luomas: net 86 proc. visų įkliuvusių asmenų sudarė valstiečiai (Merkys 1984, 18). Tai liudija vis aktyvesnę pačių valstiečių laikyseną: jie ir platina nelegalią spaudą, kaupia ir įrengia slaptas bibliotekėles⁸.

⁵ Merkio pateikiama statistika liudija stiprų šuolį: 1885–1894 m., palyginti su 1875–1884 m. periodu, lietuviškų knygų išleista beveik dvigubai daugiau (Merkys 1982, 22). Iš viso skaičiuojama, kad 1865–1904 m. išėjo 4 000 leidinių (Merkys 1984, 117–118).

⁶ Pasaulietinių leidinių skaičiaus didėjimą liudija šie duomenys: „1864–1873 m. pasaulietiniai leidiniai tesudarė 33 %, o 1884–1893 – jau 60 %, 1894–1903 m. – 76 %“ (Merkys 1984, 118).

⁷ Nepaisant to, kad lietuviško kaimo švietimas vyko represinėmis sąlygomis, lietuviškos pasaulietinės rašto kultūros raidos dinamika panaši į Vakarų Europos šalių. Štai Lyonsas 1880 m. laiko persilaužimo momentu, kai jaunoji valstiečių karta, palyginti su jų tėvų ar senelių karta, pradėjo vis daugiau skaityti ir rašyti (Lyons 2001, 154).

⁸ Štai Dalios Pauliukevičiūtės disertacijoje atskleista *Ūkininko* bendradarbio Juozo Garmaus istorija iliustruojama, kaip skaityti išmokęs ir „skaitymo malonumo“ pagautas pats valstietis imasi platinti nelegalią lietuvišką spaudą: „Į knygnešystę Juozas Garmus įsitraukia prasiskolinęs už skaitinius: per tą pačią lietuvišką parduotuvę laikraštį ir

Matyti, kad amžiaus pabaigoje kaimo žmonės vis labiau įsitraukė į aktyvią kultūrinę veiklą ir tapo ne tik pasyvūs jos vartotojai, bet ir kūrėjai, suvokiantys kultūros reikšmę savo gyvenime. Tai patvirtina šiuo laiku Lietuvoje fiksuojamas valstiečių prašymų panaikinti spaudos lietuviškomis raidėmis draudimą bumas, liudijantis augantį naujųjų skaitytojų sąmoningumą⁹. Ne vienas tyrėjas yra akcentavęs, kad didėjantis valstiečių prašymų panaikinti draudimą spausdinti knygas lotyniškais rašmenimis skaičius rodo augantį valstietijos sąmoningumą. Tam, manoma, didžiulės įtakos padarė knygnešystė ir didaktinė proza, suformavusios naująjį skaitytoją, pajutusį knygų poreikį (Maskuliūnienė 2005, 32). Aptariant šį valstietijos sąmoningumo pasireiškimą, galima pastebėti, kad jis dažnai buvo inicijuotas lietuviškos spaudos¹⁰. Tai, kad nelegali lietuviška spauda ir konkrečiai su ja bendradarbiavę asmenys tiesiogiai darė įtaką valstiečių tautiniam aktyvumui, rodo, jog tuo metu jau buvo susikūręs naujas komunikacinis kanalas, daręs įtaką besiformuojančiai moderniai skaitytojų bendrijai. Paliudyta, kad to poveikio būta abipusio: „Būdinga tai, kad „Tėvynės sargai“ veikė prašymų kampanijos bangos. Kai 1897 m. prašymų kampanija apsilpo, jis taip pat jai nebeskyrė dėmesio. Šiai kampanijai 1898 m. sustiprėjus, laikraštis vėl ragino rašyti prašymus“ (Merkys 1994, 170). Štai 1897 m. Juozas Lozoraitis džiaugėsi, kad „tautos nubudimas ėmė leisti šaknis vis plačiau, ypačiai tarp sodiečių“. To ženklų „Varpo“ bendradarbio buvo laikytas valstiečių „krutėjimas dėl leidimo spaudos“ (Lozoraitis 1897, 17). 1903 m. tame pačiame laikraštyje išspausdinti Povilo Višinskio svarstymai dėl valstiečių prašymų rodo, kad ši veikla imama suvokti kaip jų politinio sąmoningumo išraiška (Višinskis 1903, 6).

Nelegalios lietuviškos spaudos atsiradimas žymi metą, kai lygiagrečiai su lietuviška literatūra ima plėtotis ir literatūros kritika¹¹. Kaip pastebi Adolfas Sprindis, beveik visi 1861–1905 m. kritikos tekstai buvo paskelbti periodikoje (Sprindis 1957, 9). Tad kartu su atsigaunančia lietuviška literatūra, vertimais iš kitų kalbų skaitytojus ėmė pasiekti ir juos pristatantys tekstai. Apimanti tiek trumpus knygų pristatymus, tiek platesnes apžvalgas, literatūros kritika buvo vienas iš būdų medijuoti rašytinės kultūros poveikį naujesiems skaitytojams – valstiečiams. Skaitant pirmuosius besikuriančios lietuviškos kritikos tekstus, matyti mažai užmaskuotos kritikų pastangos kontroliuoti sekuliariosios literatūros skverbimąsi į naujų skaitytojų ratą. Siekį norima linkme kreipti skaitytojų pasirinkimus, jų preferencijas ar net valdyti jų skaitymo įpročius skatino įsivaizdavimas, kad į besikuriančią lietuviškos rašytinės kultūros pasaulį ateinantieji dėl patirties stokos yra lengvai paveikiami ar net apgaunami. Toks nepatyrusių skaitytojų vaizdinys lėmė, kad naujoji

kitų knygų jam pavyksta užsisakyti į skolą. Stokodamas pinigų jai atiduoti, galiausiai nutaria pasiimti visą leidinių siuntą, kad galėtų gražinti skolą juos išpardavęs Vilniaus gubernijoje“ (Pauliukevičiūtė 2019, 89).

⁹ Vytautas Merkys šių prašymų rašymą laiko viena iš legalių valstiečių įsitraukimo į nacionalinį judėjimą formų. Valstiečių aktyvumą mokslininkas tiesiogiai siejo su spaudos klausimo kėlimu „Varpe“ ir „Ūkininke“. Vadinasi, jis neabejojo spaudos darytu poveikiu valstiečių tautinei savivokai ir konkreitiems veiksams (Merkys 1984, 115, 116).

¹⁰ Tiesa, visų nuopelnų priskirti tik spaudai negalima, nes dar iki pirmo nelegalaus lietuviško laikraščio pasirodymo jau būta valstiečių prašymų (Merkys 1994, 168).

¹¹ Adolfas Sprindis yra atkreipęs dėmesį, kad jau pirmajame *Aušros* numeryje atsiranda skyrius „Musu knigos“ (Sprindis 1988, 164). Pirmuosius čia pristatytus kūrinius galima priskirti tiek aukštajai (elitinei) literatūrai – J. I. Kraševskio *Vitolio raudg*, į lietuvių kalbą išverstą Andriaus Jono Vištelio ir 1881 m. išleistą Poznanėje, tiek populiariajai – sulietuvintą romano *Robinzonas Kruzas* versiją.

lietuvių inteligentija užėmė vadovaujančiąją poziciją visų į kultūros lauką įžengiančių neofitų (valstiečių, darbininkų, moterų) atžvilgiu, o besikurianti lietuviška kritika ėmėsi juos globoti. Štai įžanginiame 1885 m. devinto „Aušros“ numerio straipsnyje Juozas Mačys-Kėkštas stokojančius apšvietimo kaimo žmones vadina „mažaisiais broliais“ (Mačys 1885, 257), o visus inteligentus bendram darbui dėl šių mažųjų telkia šūkiu „parodykime jiems kelią“ (Mačys 1886, 162)¹².

Ką daryti su mūsų „mažaisiais broliais“?

Pirmuosiuose lietuviškuose laikraščiuose *Aušroje* (1883–1886), *Varpe* (1889–1905), o ypač valstiečiams skirtame *Ūkininke* (1890–1905) spausdinti tekstai liudija, kad inteligentija, suinteresuota lietuviškų raštų (tiek laikraščių, tiek knygų) didesne sklaida kaime, turėjo įdėti nemažai pastangų pratindama valstiečius prie sekuliaraus turinio raštų¹³. Akivaizdu, kad iki pat XIX a. pabaigos valstiečių svarbiausioji lektūra išliko religinio turinio knygos¹⁴. Štai dar 1883 m. išspausdintame lietuviškai adaptuotos knygelės *Jaunasis Robinzonas* pristatyme džiaugiamasi jos pasirodymu ir su apgailestavimu pripažįstama, kad pramokusių skaityti vaikų pagrindinė lektūra vis dar yra giesmynai ir maldaknygė. Apžvalgininko teigimu, pasaulietinio turinio knygoje vaikai gali rasti „daiktus ir kitiems pasakotinus“, nes iki šiol „vaikai vos pereję abc-knigutes, tuojaus kimb in giesmiu ir maldu knigas, kur szejp kitko neira“ (Mikšas 1883, 20). Vinco Kudirkos nuomone, kaimo žmonės nuo mažumės turi būti pamažu pratinami prie kitokių, nei tik religinio turinio, tekstų. Pramokęs

¹² Teisybės dėlei verta paminėti, kad literatūros istorijos tyrimuose egzistuoja ir gerokai skeptiškesnis požiūris į aptariamą laikotarpį. Kritišką vertinimą lemia tai, kad dažniausiai atskaitos taškas būna ne XIX a. pradžios kultūrinė ir visuomeninė situacija (iš šios perspektyvos žvelgiant, dažniausiai matomas kultūrinis progresas), bet suklesėjusi lietuviška moderni kultūra, dažniausiai tarpukario, ir „estetiniais kriterijais“ besivadovaujanti šio laikotarpio literatūra. Štai Jonas Kossu-Aleksandravičius apgailestauja, kad po Valančiaus lietuvių kaimą užplūdo menkavertės knygos, esą jo nepasiekė „nei Biliūnas, nei Vienuolis, nei Krėvė, nei Žemaitė“. Tačiau verta atkreipti dėmesį, kad tame pat tekste teigiama, jog ir 1935 m. Lietuvos kaimas skursta negaudamas vertingų („originališkų“) knygų, nes esą jų per didelė kaina. Vienintelė prieinama lektūra, straipsnio autoriaus manymu, valstiečiams yra laikraštis, todėl siūlo steigti bibliotekas, kad „sodžius galėtų priprasti prie knygų“. Akivaizdu, kad straipsnio autorius tikrai sutirština spalvas kalbėdamas apie tarpukario situaciją (kuri vaizduojama kaip mažai tesiskirianti nuo XIX a. pabaigos), todėl sunku patikėti ir jo teiginiais apie XIX a. pabaigos kultūrą (Aleksandravičius 1935, 1). Analogišku požiūriu į aptariamą laikotarpį pasižymi Jūratės Sprindytės monografija *Lietuvių apysaka* (1996), pristatanti lietuviškos apysakos raidą nuo didaktinės prozos iki pat XX a. pabaigos moderniosios literatūros reiškinių. Šiame darbe pabrėžiamas XIX a. Lietuvos kultūrinis atsilikimas, tuo metu išaugusi menkavertė tekstų ir knygų pasiūla. Visi šie anuometės kultūros bruožai neleidžia mokslininkei įžvelgti to laikotarpio kultūros specifikos, tiesiogiai susijusios su besikuriančios modernios lietuvių visuomenės galimybėmis ir poreikiais (Sprindytė 1996, 45).

¹³ Žemaitė atsimeina skeptišką valstiečių požiūrį į garsiai skaitytus lietuviškus laikraščius (Žemaitė 1907, 2).

¹⁴ Tai, kad dar ir devintame dešimtmetyje parankinės kaimo žmonių knygos buvo religinio turinio, liudija ir šis *Ūkinininko* bendradarbio Liudo Vaineikio pasisakymas: „Gyvenam sau, pasiskaitom „Aukso altorių“, „Szaltinį“ ir kitokias szventas knigas, nē maž nemislidami, kad ir tos isz užrubežiaus pargabėtos. Padejuojem, kad jos brangios, ir vel nusiramiam, nebenorim įsigamit kitų t.e. knjų svietiszkos įtalpos“ (Vaineikis 1890, 161). Pačios Žemaitės liudijimu, iki tol, kol jai į rankas pateko pirmieji laikraščiai, „žemaitiškai“ ji daugiausia buvo mačiusi ir skaityti mokiusis iš religinių knygų: „Pirm poros dešimtų metų teko matyti pas sodiečius žmones žemaitiškos knygos; apart maldaknygių ir kantičkų, kurios man į rankas pakliuvo, teko dar ant tų ir skaityti mokyties: buvo „Žyvas ponos mūsų Jėzaus Kristaus“, „Žyvas šventųjų mučelninkų“, „Sekimas Kristaus Tamošiaus á Kempis“; paskui atsirado naujesnės: „Baimė smerčio“, „Kelias į dangų“, „Pekla“ ir kitos panašaus turinio vienokiai aprašinėjo ateinanį gyvenimą su baisiausiomis kančiomis čyščiaus ir perklos“ (Žemaitė 1907, 2).

skaityti vaikas, neturėdamas galimybių toliau tęsti mokslų, ateityje nesibaidytų „svietiškos“ literatūros, jei jau elementoriuose būtų skelbiamos pasaulietinio turinio tekstų ištraukos, kurias vaikai nesunkiai suprastų (Kudirka 1889 II, 133).

Kokiu būdu valstiečius paskatinti skaityti kitokias, negu buvo įpratę, knygas, kokia kalba į juos kreiptis, kas laikraščio skaitytojams galėtų būti įdomu ir naudinga – šiuos klausimus Kudirka kėlė pirmajame *Ūkininko* numeryje. Jo kreipimasis ir problemos formuluotė išreiškia laikraščio leidėjų įsivaizdavimą, ką skaito arba kas patinka skaityti kaimo žmonėms. Spėjama, kad labiausiai būsimus skaitytojus galėtų patraukti lengvai suprantami, juokingi (bet mažai naudos duodantys) pasakojimai: „Skaitytojai, Ūkininko! Negalime rasyti dėl jus vien menkas, juokingas pasakėles, lengvas, teisybė, suprasti, bet nauda kuri pasibaigia sykiu su nusišypsojimu“ (Kudirka 1890 I, 1)¹⁵. Įžanginis straipsnis liudija, kad laikraščio rengėjai pasirinko neiti lengviausiu keliu ir nepataikauti tariamai „prastam“ valstiečių skoniui (Kudirka 1890 I, 1). Tačiau tuo pat metu apsisprendę spausdinti rimtus, naudingus tekstus, jie nuogaštavo, kad šių tekstų kaimiečiai nesupras: „Negalima vėl kalbėti su jumis augsztu moksliszku liežuviu, nės daugumas isz jus visai mus nesuprastu. Taigi czia guli visas sunkumas: kaip atrasti tokį vidurį tarp menkų nieknikių ir rustaus mokslo, idant isz raszty mus galima butu ir pasimokjti ir juos visi suprastu?“ (Kudirka 1890 I, 1). Kudirkos įžanginis straipsnis iškelia aikštėn XIX a. pabaigos inteligentijos abejones dėl kaimo žmonių gebėjimų suprasti sudėtingesnę kalbą parašytus ar rimtesnio turinio tekstus¹⁶.

Publicistiniame tekste išsakytos mintys pratęsimos poetine forma Kudirkos eilėraštyje „Artojaus skundas“ (Kudirka 1890 II, 2). Abu šie skirtingų žanrų tekstai turi bendrą tikslą – įtikinti valstiečius laikraščio ir čia spausdinamų tekstų nauda. Eilėraštis sukurtas kaip „artojo“ ir „mokslo“ pasikalbėjimas. Imituojant valstiečio balsą, išsakomi inteligentijos įsivaizdavimu svarbiausi kaimo žmogaus rūpesčiai: sunkūs ūkio darbai ir menkas atlygis už juos, išnaudotojiškas ponų elgesys, nepasitikinti ir perdėm nuolanki pačių valstiečių laikysena, prisiimta kaltė dėl visų gyvenimo negandų bei menkinantis kitų požiūris į juos. „Mokslo“ atsakymas į valstiečio skundą perteikia laikraščio leidėjų prisiimtą misiją išvaduoti valstiečius iš neveiklumo ir bejėgystės būsenos ir duoti konkrečios praktinės naudos – išmokyti geriau dirbti žemę, gauti didesnę derlių, perprasti bloga linkinčiųjų (laikraštyje skelbti tekstai rodo, kad jais dažniausiai buvo laikoma carinės Rusijos valdžia) užmačias, taip pat įgyti kitokių – lygaus tarp lygių – požiūrį į save pačius.

Tariamai menkus valstiečių, kaip skaitytojų, pajėgumus liudija nuo pat pirmų *Ūkininko* numerių periodiškai skelbiami straipsniai, įrodinėjantys knygų, laikraščių skaitymo

¹⁵ Kad toks požiūris į valstietiją dominavo, liudija ir Maironio poemos *Tarp skausmų į garbę* prakalba. Joje poemos autorius teigia, kad šio kūrinio neskaitys valstiečiai. Jie nėra ir šio kūrinio adresatas, „ne dėl ju rasziau“, prisipažįsta Maironis. Kaip ir dauguma to meto inteligentų, jis įsivaizdavo, kad valstiečiai dar nėra pajėgūs suprasti rimtesnių literatūros kūrinių, pastariesiems priskyrė ir savo pirmąją poemą: „Reikia dar jiems apszvietimo, kad galētu ją suprasti“ (Mačiulis-Maironis 1895, 1).

¹⁶ Vinco Kudirkos susirūpinimas valstiečių neišprusimu ir jų negebėjimu suprasti sudėtingesnę lietuvių kalbą parašytų publicistikos tekstų atskleidžia atvirai nedeklaruotą, bet itin svarbų amžiaus gale įvykusį socialinį ir kultūrinį pokytį: iš kaimo kilusi inteligentija ir jų kuriama per nelegalią spaudą plintanti lietuvių kalba pamažu įgavo prestižą, jos mokėjimas, gebėjimas laisvai ja „operuoti“ tampa kultūrinis kapitalas. Tokiu būdu „laikraščių“ kalba padėjo valstietiškos kilmės inteligentijai pakilti socialiniais laiptais ir prisidėjo įtvirtinant šios naujos grupės elitinį statusą.

naudą ir raginantys pirkti lietuviškus raštus. Štai *Ūkininko* bendradarbių raginimu, vyrai valstiečiai tą laiką, kurį nenaudingai praleidžia karčemoje ar lošdami kortomis, galėtų skirti laikraščiams ar knygoms skaityti, o moterys, užuot švaisčiusios pinigų „madų“ vaikymuisi, turėtų juos išleisti knygoms (Būčys 1891, 338–346; Vileišis 1891, 434–442). Siūlymas kaimo žmonėms organizuotis ir kiekviename kaime įsteigti po bibliotekėlę ne tik turėjo tapti alternatyva „žalingoms“ veikloms – karčemai, kortavimui, bet ir didinti pasaulietinės literatūros prieinamumą kaime¹⁷.

Minint 25 metų lietuviškų knygų ir laikraščių lotyniškais rašmenimis draudimo pradžios sukaktį, ji susiejama su valstiečiams reikšmingesne data – baudžios panaikinimu 1861 metais. Aiškinant laikraščio skaitytojams apie spaudos lotyniškais rašmenimis draudimo žalą, teigiama, kad per tai rusų valdžia siekia priversti lietuvius išsižadėti katalikybės, gimtosios kalbos ir priimti stačiatikių tikėjimą bei rusų kalbą, t. y. iš esmės priversti būti rusais: „Idant mes išsižadėtume katalikiszko tikėjimo, savo prigimtos kalbos, o priimtumė stacziatikių tikėjimą, rusiszką kalbą – trumpai kalbant, idant stotumėsi maskoliais, gudais“ (Krikščiuikaitis 1890, 33). Raštų lotyniškais rašmenimis svarba grindžiama rodant iš to kylančią daug didesnę grėsmę – prarasti lietuvišką tapatybę, kurios centre, sekant argumentavimo logika, yra katalikybė ir lietuvių kalba (Krikščiuikaitis 1890, 34)¹⁸. Šis tekstas patvirtina istorikų teiginį, kad valstiečiai, kaip socialinė grupė, pirmiausia save identifiko kaip katalikus¹⁹. Spaudos laisvės suvaržymas susiejamas ir su valstiečių lavinimosi galimybių apribojimu. Straipsnyje teigiama, kad praradus galimybę skaityti tekstus lotyniškais rašmenimis, užkertamas kelias paprastiems žmonėms siekti didesnio išsilavinimo, galinčio pagerinti jų gyvenimą. Įrodinėjant knygų naudą, priešingai nei Kudirkos eilėraštyje, į pirmą vietą iškeliamos ne praktinės naudos atnešančios knygos:

[Ž]inoma yra, jog kur daugiau žmones skaito, ten geriaus ir gyvena, nės knygose ir laikraszcziuose randa žinias, reikalingas dėl pagerinimo savo buvio, dėl pažinimo savo reikalų, ir pamokinimus, kaip apsieiti kiekviename dalyke. Ir taip, vienos knygos mokina dalykų tikėjimo, kaip buti geru kataliku, kokios jojo pridermes; kitos-gi parodo, ko reikalauja nuo žmogaus tėvynė, ką reikia daryti idant jai būti naudingu; treczios vėl pasakoja, kas

¹⁷ „Knygynus tokius reiktu įtaisit ne vien tik pavargelių namuose, bet ir kiekviename sodžiujė. Visas sodzius, arba kaimas, sudėjęs ar kas pusmetį, ar kasmetą nutartu skaitlių pinigų, nupirkub už tuos pinigūs reikalingiausias knygas ir iszraszytų iszeinanczius lietuviszkus laikraszczius, nors tuos, kurie sziek tiek sodieczių reikalams atsako. Taip pamaželį sudėtumem apscziai knyguczių, isz kurių visi sodžiaus gyventojai galėtu semti žinias, kas kam patiktų“ (Vaiveikis 1890, 162). Prižiūrėti šiuos „knygynus“ buvo siūloma pavesti labiau išsimokslinusiems žmonėms – bajorams, mokytojams, daktarams ar kunigams.

¹⁸ Panaši pasaulietinių ir religinių dalykų samplaika aptinkama ir *Tikrajame Lietuvos ūkininkų kalendoriuje*, kurio pradžioje pažymima, kiek tais kalendoriniais metais yra praėję laiko nuo svarbių religinių ir istorinių įvykių. Vardyti pradedama nuo Kristaus gimimo, mirties, Jeruzalės sugriovimo, paskui šį sąrašą pratęsia kitų pasaulio istorijai svarbių įvykių paminėjimas (parako, žiūronų išradimas, Amerikos atradimas ir kt.). Sąrašą užbaigia tautinį sąmoningumą turinčių ugdyti svarbių istorinių įvykių išvardijimas: pirmojo lietuviško kalendoriaus išspausdinimas, draudimo spausdinti raštus lotyniškais rašmenimis pradžia bei pirmojo *Aušros* laikraščio pasirodymas („Szitie yra...“ 1894, 4).

¹⁹ „Konfesinė apibrėžtis buvo vienas iš pačių svarbiausių individo kultūrinės tapatybės elementų, ypač žemutinių visuomenės sluoksnių – valstietijos – atstovams, beveik visą XIX amžių. Tik amžiaus pabaigoje labiau artikuliuotas etniškumo ir tautiškumo suvokimas privertė konfesinės priklausomybės dimensiją pasislinkti“ (Bairauskaitė 2011, 96).

dėjosi ant svieto praėjusiuose amžiuose, kokios buvo karalystės, kokie žmonės, kur ir kaip gyveno, kokias kares vede, – vienu žodžių, pasakoja tautų istoriją; ketvirtos apraszo žemę, kas ant jos ir joje yra, saulę, žvaigždes, iš kur imasi lytus, sniegas, kas tai yra, griausmas, žaibas ir tt.; o da kitos mokina, kaip užlaikyti savo sveikatą, kaip buti geru gaspadorium, kaip lauką pagerėti ir iš jo daugiaus naudos paimti, kaip gyvulius augėti, kaip juos, susirgus, gydėti ir tt. Trumpai kalbant, kiekviename reikale, kiekviename padėjime rasi knygose ir laikraszcziuose reikalingas žinias ir pamokinimus. O apart to, laikraszcziuose rasi, prekės javų ir gyvulių ir abelnai kas sviete girdėti. (Krikščiuokaitis 1890, 34)

Matyti, kad pirmiausia minimos tos knygos, kurios moko būti geru kataliku, paskui – ugdančios pilietinį sąmoningumą, po to eina istorijos knygos, po jų – pažintinės-mokslinės, dabar priskirtinos geografijos, astronomijos, fizikos sritims. Ir tik po to vardijami turintys grynai praktinę naudą raštai, mokantys rūpintis savo ir gyvulių sveikata, našiai ūkininkauti²⁰. Tokia knygų gradacija išryškina joms teikiamą svarbą ir atskleidžia laikraščio leidėjų nuomonę, kaip turi būti šviečiamas kaimo žmogus. Todėl suprantama, kad laikraštyje skelbiami tekstai buvo išdėstomi panašia eilės tvarka: po publicistinių straipsnių buvo skelbiami trumpi poezijos tekstai (paties Kudirkos verstos Ivano Krylovo pasakėčios, didaktiniai originalūs lietuvių autorių kūriniai), verstinės prozos ištraukos (pvz., H. Sienkievičiaus „Eskizai anglimi“), po jų – populiarios Lietuvos istorijos ištraukos ir tik pačioje laikraščio pabaigoje – praktiniai patarimai, pvz., apie mėslo naudą ar kaip suprasti arklio amžių. Atkreiptinas dėmesys, kad pats faktas, jog reikėjo išsamaus argumentavimo, įrodančio skaitymo, švietimo naudą, rodo, kad XIX a. pabaigoje ryšys tarp skaitymo ir išsilavinimo ar didesnio išsilavinimo siekis valstiečiams nebuvo savaime suprantami dalykai.

XIX a. pabaigoje nuo pat pirmų lietuviškų laikraščių pasirodymo naujoji lietuvių inteligentija gana skaudžiai puolė „nesusipratusią“, kaip jie manė, neišsimokslinusių valstietiją. Štai 1884 m. *Aušroje* išspausdintoje satyroje „Ant milžinkapių“ susitinka italų poetas Dantė Aligeris su lietuvių artoju (Stajė Szunbajoris 1884, 53–55). Pastarasis vaizduojamas kaip sunkiai situacijoje besiorientuojantis vargšelis. Dantės paklaustas, kas esąs, tesugeba išlemti esąs žmogus iš gretimo kaimo. Galima numanyti, kad didesnio tautinio sąmoningumo asmuo turėtų atsakyti esąs lietuvis. Paklaustas, kokia kalbà kalba, bemokslis žmogelis ir to nežino: „Kokios aš ten kalbos? Aš kalbos nemoku, nėjau į mokslus, ot, bajorai, ponai, tai tie moka kalbos...“ Galiausiai jis negali paaiškinti Dantei, nei kokia čia žemė, nei kas tie šalia stūksantys kalnai (milžinkapiai). Satyroje egzaminuojant valstietį paliečiami svarbiausi modernaus tautinio tapatumo dėmenys – tautybė, kalba, žemė ir istorinė praeitis. Valstiečio negebėjimas aiškiai atsakyti į užduotus klausimus, išduoda jo menką tautinį sąmoningumą moderniaja prasme²¹. Perdėtą inteligentijos kritiškumą ir

²⁰ Laikraščio leidėjai, orientuodamiesi ir į praktinę tekstų teikiamą naudą, galima manyti, išpildė ir lietuvių valstiečių lūkesčius, kurie buvo tokie pat, kaip ir kitų Vakarų Europos kaime gyvenančiųjų. Štai Lyonsas, remdamasis kad ir menkais autobiografiniais kaimo žmonių liudijimais apie jų skaitymo praktikas, prieina prie išvados, jog Prancūzijos kaimo žmonės skaitydami daugiausia siekė įgyti praktinių žinių, padedančių pagerinti ūkininkavimą ir gelbstinčių atliekant kasdienius ruošos darbus (Martyn Lyons 2001, 143).

²¹ Šioje satyroje netikėtai pasirodo „lokalios tapatybės“ asmuo – vietinis, kuris dar neturi interiorizavęs svetimą ar kito požiūrio į save, gyvenamąją vietą ir kalbą. Tik nuolat tarp savų, vietinių gyvenantis žmogus gali atsakyti esąs iš gretimo kaimo, jo paties kalba jam yra toks natūralus ir savas dalykas, kad „kalba“ jis laiko tik išmoktas (svetimas) kalbas. Todėl galima sakyti, kad moderni lietuviška tapatybė, pagrindžianti identifikaciją su „sivaizduo-

menkinantį požiūrį į pokyčius kaime liudija ir Vileišio tvirtinimas, kad, praėjus beveik dešimčiai metų po pirmojo lietuviško laikraščio pasirodymo, vis dar beveik nematyti lietuviškų knygų ar laikraščių didesnės įtakos valstiečių gyvenimui (Vileišis 1891, 440).

Bejėgių, mažai už ką atsakingų ir mažai sąmoningų valstiečių vaizdinys iškyla Kudirkos publicistikoje. Nors *Ūkininko* pratarinėje jis tikino nežiūrįs į laikraščio skaitytojus kaip į vaikus, tačiau *Varpe* skelbtuose jo tekstuose kaimiečių ir vaikų paralelė kartojasi gana dažnai. Nuo pat pirmojo šio laikraščio numerio buvo pabrėžiama, kad jo tikslinė auditorija – tik išsilavinę lietuviai inteligentai²², todėl akivaizdu, kad tų pačių autorių, rašiusių ir į *Varpą*, ir į *Ūkininką*, rašymo stilistika, priklausomai nuo to, į kurią skaitytojų auditoriją jie kreipėsi, radikaliai skyrėsi²³. *Varpe* inteligentai buvo raginami priimti visą atsakomybę už savo „mažesnius brolius“ – kaimo žmones, rodyti jiems teigiamą pavyzdį (Kudirka 1889, nr. 7, 106). Kaip pastebi Brigita Speičytė, „[k]aimo žmonelės“ rašytojo pasaulėžiūroje apskritai priklauso visuomenės vaikų kategorijai; jiems ir nekeliama ypatingi atsakingos elgsenos reikalavimai, dažnai atsakomybė už jų poelgius nukreipiama inteligentams, kaip visuomenės „tėvams“ (Speičytė 2009, 288). Nors iš pirmo žvilgsnio atrodantis švelnus, gal net meilus globėjiskasis tonas, kalbant apie „prasčiokėlius“, išties išryškina jaunosios inteligentijos labai menką pasitikėjimą šios socialinės grupės žmonių savarankiškumu, gebėjimu išlikti be vyresniųjų, išsilavinusių brolių inteligentų rūpesčio ar apsaugojimo. Štai atkreipdamas dėmesį į valsčiaus valdininkų daromas skriaudas valstiečiams, Kudirka kuria tokį dramatišką vaizdą: „Iš vienos pusės stovi galąsdami dantis, amžinai alkani vilkai, iš kitos – kaimenė avių, arba visiškai nesuvokiančių, arba mislyjančių, kad jos ištikrųjų sutvertos tik dėl vilko dantų. Iš vienos pusės žmonės be sąžinės, be dorų paramų, su žemiausiais instinktais, nenustygdami lyg šunes, nuo retėžio paleisti, kad tik draskyti, kąsti, plėšyti, iš kitos – mynia tamsių žiopsančių žmonių, nenuvokiančių nė ką su jais daro, nė dėlko <...>“ (Kudirka 1893, 57). Pasitelkta retorika kuria valstietijos, kaip mažai sąmoningos, negebančios įvertinti situaciją ir juo labiau imtis kokių nors pasipriešinimo veiksmų minios, vaizdinį. Visai suprantama, kad „mažieji broliai“ inteligentų buvo laikomi beveik neveiksniais ir dėl

jama“ viena kalba kalbančiųjų žmonių grupe, kuriasi mokantis, perimant kito žvilgsnį. Nelegali lietuviška spauda, mokydama būti lietuviu, atlikdama itin svarbų vaidmenį pereinant valstietijai nuo lokalios prie modernios tautinės tapatybės, kūrė susvetimėjimo jausmą su visu tuo, kas buvo patiriama kaip natūralus, savaiminis dalykas – vieta, kalba, bendruomenė.

²² *Aušra* taip pat buvo skirta inteligentams. Pripažįstama, kad „mažai išsilavinusiam ir neparengtam skaitytojui laikraščio turinys buvo per sunkus“ (Edvardas 1984, 161).

²³ Intelligentus, kuriems buvo skirti *Varpo* tekstai, ir mažaraščius kaimo žmones skyrė skaitoma lektūra, kaimiečiai laikyti tik maldaknygių skaitytojais. Laikraščių leidėjų skirtingą požiūrį į valstiečius ir inteligentus liudija ne tik skirtinga spausdintų tekstų tematika, retorika, bet ir pasirinkta skirtinga rašyba. Jurgitos Venckienės atliktas tyrimas rodo, kad tiek *Varpo* ir *Ūkininko*, tiek *Tėvynės sargo* ir *Žinyčios* leidėjai rinkosi dvejetainę rašybą, priklausomai nuo to, į kurią auditoriją buvo orientuotas laikraštis. Mokslininkės atliktas tyrimas rodo, kad dar keletą metų po to, kai *Varpo* tekstuose lenkiški rašmenys <cz> ir <sz> buvo pakeisti naujaisiais <č> ir <š>, ši naujovė nebuvo įvesta valstiečiams skirtame *Ūkininke*. Senieji rašmenys palikti, nes baimintasi, kad mažiau raštingiems ir prie maldaknygėse vartoto lenkiško raidyno pripratusiems skaitytojams gali būti sunkiau pereiti prie naujos rašybos ir taip bus apsunkintas tekstų supratimas. Panašiai situacija klostėsi ir katalikiškos pakraipos laikraščiuose: leidėjams nusprendus leisti atskirą laikraštį inteligentams, 1900 m. pasirodęs *Žinyčios* numeris buvo spausdinamas jau su naujomis raidėmis, o plačiajam skaitytojų ratui skirtame *Tėvynės sarge* kuriam laikui naujųjų rašmenų atsisakyta ir grįžta prie senųjų lenkiškųjų (Venckienė 2004, 208–212).

savo poelgių nepakaltinamais asmenimis. Todėl jiems buvo keliami visai kiti reikalavimai nei išsilavinusiam elitui²⁴.

Pabrėžtina, kad didumos itin kritiškų valstiečių atžvilgiu publicistinių tekstų autoriai patys buvo valstietiškos kilmės. Istorikų tyrimai rodo, kad didžiąją dalį aktyvios XIX a. pabaigos lietuvių inteligentijos sudarė išsimokslinę valstiečiai. Yra suskaičiuota, kad prie *Aušros* leidybos prisidėjo 71 asmuo, iš jų net 47 buvo valstietiškos kilmės (Edvardas 1984, 159), o iki baudžios panaikinimo dominavo iš bajorų kilusi inteligentija (Vėbra 1990, 188–189). Tačiau akivaizdu, kad siekis mobilizuoti per kiek įmanoma trumpesnį laiką kuo didesnę masę žmonių neleido pasikliauti savo pačių keliu, atvedusiu juos į išsilavinusias, lyderių pozicijas visuomenėje užėmusios inteligentijos gretas. Galima teigti, kad nelegalios lietuviškos spaudos siūlomas valstiečių švietimo kelias rėmėsi masinio lavinimo(si) idėja. Šiame savarankiško mokymosi kelyje, skaitant lietuvišką spaudą ir kitus lietuviškus raštus, ypatingas vaidmuo paskirtas tarpininkams – literatūros kritikais. Ji nepatyrusiems skaitytojams turėjo tapti vedliu, neleidžiančiu pasiklysti rašto kultūros pasaulyje.

Ankstyvoji Žemaitės kūrybų kritika: skirtingų ideologinių stovyklų kovos laukas

Lietuviškuose laikraščiuose susiformavęs valstietijos, kaip ypatingos globos reikalingos socialinės grupės, vaizdinys lėmė ir tuo metu besikuriančios literatūros kritikos požiūrį į naujuosius skaitytojus. Kritikų įsivaizdavimas, kokia yra ši dar tik besiformuojanti skaitytojų auditorija, darė įtaką literatūros kūrybų recepcijai. Dažniausiai naujųjų skaitytojų vaizdinys koreliavo su kritikos pasirinkta strategija, koku keliu valstiečius įvesdinti į rašto kultūrą. Literatūros kritikos istorijos tyrimai rodo, kad nuo pat pirmojo lietuviško laikraščio pasirodymo išsiskyrė inteligentijos požiūris į literatūros, švietimo funkcijas, sykiu varijavo ir skaitytojų įsivaizdavimas bei grožinės literatūros vertinimas. Jau pirmajame laikraštyje *Aušra* akivaizdi kritikų ideologinių pozicijų polarizacija. Vieni užėmė konservatyvesnę poziciją, kitiems buvo artimos dar aiškiai neišsikristalizavusios, bet jau galimos atpažinti socialistinės idėjos (tarybinėje kritikoje ši kritikos pakraipa vadinta demokratine). Konservatyviosios krypties atstovai savo rašiniuose daug dėmesio skyrė tautiniam sąmoningumui žadinti, jiems buvo artima romantinė poezija, o visuomenės pertvarką jie tiesiogiai siejo su istorinės savimonės ugdymu. Kairiosios linkmės atstovai daugiau dėmesio skyrė materialiams klausimams – žmogaus buičiai, ūkio reikalams, jie rėmė realistinę literatūros kūrimąsi (Sprindis 1988, 165–166). Literatūros moksle dėl skirtingų literatūros kryptių vertinimo ir prioritezavimo išryškėjusios kritikų laikysenos bei jų skelbti tekstai vadinami romantine ir realistine literatūros kritikos kryptimis (Doveika 1971, 108–111; Girdzijauskas 2001, 217). Pastarųjų kritikų švietimo plėtros vizijose ryškus įsivaizdavimas, kad naujieji skaitytojai, valstiečiai, yra surambėję, atbukusių jausmų,

²⁴ Pvz., kritikuodamas inteligentų tingumą atsakyti į laiškus, Kudirka išsyk pasergėja, kad visi jo priekaištai nėra skirti valstiečiams, nes jie nesupranta to svarbos (Kudirka 1889, nr. 8, 117). Kaip matyti, „mažiesiems broliams“ net negaliojo raštingųjų pasaulio mandagumo taisyklės.

todėl jiems dar per anksti siūlyti poeziją: „Szerti sustambėjusius ir atbukusius jausmus muziko patrijotizskomis giesmėmis yra vis tiek, kaip dainuoti dainą kelmui medžio“ (Kalnėnas 1885, 394). Juozo Andziulaičio-Kalnėno manymu, knygos turi būti parašytos paprasta kalba, pigios ir, svarbiausia, naudingos, t. y. skirtos gyvenimui pagerinti – apie žemės dirbimą, gyvulių auginimą, amatus, prekybą. Tokios kritikų nuostatos lėmė, kad buvo skatinama rašyti tiesioginių sąsajų su valstiečių gyvenimu, buitimi turinti grožinė literatūra²⁵. Pozityvistinių nuostatų kritika dar labiau sustiprėjo *Varpe*, jos plėtotė prisidėjo prie realistinės literatūros augimo.

Požiūris į Žemaitės kūrybą labai priklausė nuo to, kurios ideologinės srovės kritikai ėmėsi ją vertinti. Kūrinio vertė tiesiogiai koreliavo su rašančiojo įsivaizdavimu, kokią įtaką aptariamas tekstas gali padaryti valstiečiams skaitytojams. Štai 1895 m. *Varpe* išspausdintas Stasio Matulaičio, kairiosios pakraipos kritiko, atsiliepimas apie Žemaitės apsakymą „Rudens vakaras“ yra teigiamas, nes, anot kritiko, šis kūrinys „ragina žmones prie skaitymo“ (Matulaitis 1895, 18). Raginimas skaityti pasireiškia tuo, kad skaitantieji apsakyme pavaizduoti kaip simpatiški žmonės. Kaip matyti, nuo pat pradžių svarstymai dėl šios rašytojos statuso yra susieti su skaitytojų problema ir tam akstiną, be jokios abejonės, bus davusi pati autorė, jau į pirmuosius kūrinius („Piršlybos“ / „Rudens vakaras“, „Ant jomarko“ / „Atžala“) įtraukusi nelegalios lietuviškos spaudos plitimo kaime temas.

Jei liberaliosios pakraipos kritikams Žemaitės kūriniai atrodė verti dėmesio, tai katalikiškosios spaudos atstovams jie kėlė daug abejonų ir reikėjo laiko, kol ir pastarieji pripažino šios autorės kūrinių vertę. Štai 1896 m. laikraštyje *Tėvynės sargas* Juozas Tumas-Vaižgantas, aptardamas kitos ideologinės pakraipos inteligentų leidžiamą *Ūkininką* ir kritikuodamas, kad jame labai mažai randa prozos kūrinių, trumpai užsimena ir apie čia spausdintą Žemaitės apsakymą „Ant jomarko“. Atrodo, kad kritikas dar nėra iki galo apsisprendęs dėl šio kūrinio autorės pajėgumų rašyti, trumpai sako: „Matyt, galėtų rašyti“ (Vaižgantas 1896, 33). Žinoma, tam tikru pripažinimu galima laikyti patį paminėjimą ir raginimą autorei skelbti daugiau kūrinių laikraštyje. Gali būti, kad Vaižganto dėmesį patraukė apsakymo tema – pasakojimas apie nelegalios spaudos platinimą, valstiečių pratinimąsi skaityti, o šį apsakymą išskirti kaip vertą paminėjimo lėmė *Ūkininko* adresatas. Baigdamas apžvalgą, Vaižgantas pabrėžia *Ūkininko* naudą ir paragina valstiečius pirkti šį laikraštį: „Ir teip, iš ‚Ukininko‘ turime didelę naudą. Pilkasermėgei, jums tai paskirta, negailėkities 1^{1/2} rublio! Užsimokės dešimteriopei“ (Vaižgantas 1896, 33).

²⁵ Net per du numerius išspausdintoje 1881 m. pasirodžiusios ir labai populiarios (rašoma, kad tiražas iškart buvęs išgraižytas) Stasio Gimžausko knygos *Lietuvos bičiulis* recenzijoje Jonas Šliūpas negaili pagiriamųjų žodžių, tačiau išsako ir priekaištų, didžiausias jų – „naminio“ gyvenimo realijų stoka (Šliūpas 1883, 109). Tokios pat nuostatos laikėsi ir J. Mačys-Kėkštas. Jo manymu, tuomečiams skaitytojams pačios reikalingiausios buvo knygos, pamokančios, kaip geriau apdirbti žemę, suvartoti ūkio vaisius ar tinkamai elgtis. Todėl jam visiškai nenaudingi atrodo „plūksztai giesmiu ir dainu“ ir ironiškai pastebi „lig jau dabar Lietuviams toks linksmas laikas, kad tik giedoti ir dainuoti“ (Mačys-Kėkštas 1885, 258). Jaunosios inteligentijos įsivaizdavimus, atrodytu, patvirtina Žemaitės atsiminimai. Esą patiems sodiečiams buvo svetimos ir nesuprantamos *Aušroje* spausdintos „pasakėlės ir dainelės“. Tokiu pasisakymu Žemaitė netiesiogiai išreiškė prielankumą kairiajai literatūros ir kritikos srovei. Pačios Žemaitės atsiminta ištarmė, kuria ji apgina *Varpe* spausdintus ir valstiečių nuvertintus tekstus, skamba labai panašiai, kaip pirmuosiuose kritikos tekstuose nusakoma jos kūrybos vertė: „Čia ne balabaikos! Klausykities kaip teisingai aprašo mūsų vargus, mūsų skriaudas“ (Žemaitė 1907, nr. 207, 2).

1900 m. tame pačiame laikraštyje randame Vaižganto kreipimąsi į Žemaitę, kuriame jis sako, kad jos siųstą „Monologą“ redakcija gavo. Tačiau atsisako spausdinti, nes jis esą per daug negatyvus, jame per daug natūralizmo (kritiko vadinamo *zolzizmu*), ir nors jis, anot redaktoriaus, daro įspūdį, tačiau „šlykštų“, ir gali demoralizuoti skaitytojus. Trumpame Vaižganto atsakyme autorei matyti, kad nors siūloma iš viso niekur nespausdinti atsiųsto kūrinio, tačiau po ketverių metų jau nebediskutuojama dėl jos visos kūrybos vertės ir sakoma, kad jai „priskiriama pirma vieta“ bei džiaugiamasi autorės noru bendradarbiauti su *Tėvynės sargo* redakcija (Vaižgantas 1900, 88). Žemaitės kūrybos įvertinimu galima laikyti ir minimą faktą, kad 1900 m. Susivienijimui Lietuvių Amerikoje jau buvo kilusi idėja surinkti visus Žemaitės kūrinius į krūvą ir leisti jos *Raštus*.

Vaižganto žodžiai rodo, kad XX a. pradžioje Žemaitė jau buvo plačiai žinoma autorė²⁶. 1904 m. Amerikoje leidžiamame liberalios pakraipos laikraštyje *Vienybė lietuvininkų*, apžvelgiant apsakymą „Kunigo naudą velniai gauda“, Žemaitė pristatoma kaip deramą vietą ir talento pripažinimą turinti autorė: „Tai yra apisakaitė žinomos ir gabios mūsų belletristės“ (Nauji rasztai 1903, 36). Rašytojos vardas atpažįstamas, o kūryba neberekalauja plataus pristatymo: „Vardas Žemaitė, regis, jau nereikalauja daug ką apie jos piešinėlius kalbėti“ (Nauji rasztai 1904, 132). Teigiamai įvertintas apsakymas giriamas dėl gražios lietuvių kalbos ir „gero ūpo“. Jam linkima sulaukti tokios pat sėkmės, kaip sulaukė ir ankstesni šios autorės darbai. Sykiu užsimenama, kad kunigai, t. y. kitos ideologinės stovyklos atstovai, jį priskirs prie kitų bedieviškų raštų, tokių kaip Stasio Matulaičio „Parmazonas, arba Dievo rūstybės baisumas“ (1897) ar „Smerties“ (1900) ir, numanu, vertins neigiamai.

Ir išties, apie tą patį kūrinį 1904 m. katalikiškame laikraštyje *Dirva-Žinynas* išspausdintoje Antano Kaupo kritikoje atsiliepiama itin nepalankiai. Tai tik įrodo, kad Žemaitės kūrybos vertinimai dažnai poliarizavosi pagal kritikų ideologines nuostatas. Taip pat matyti, kad, nepaisant katalikiškos pakraipos autorių neigiamo nusistatymo konkrečių kūrinių atžvilgiu, pats Žemaitės, kaip rašytojos, statusas buvo nebekvestionuojamas, ji buvo pripažįstama tikra menininke. Todėl jai, kaip rimtai rašytojai, ir dėlto, kad jos kūrybos skaitytojais valstiečiais buvo laikomi neišsiugdžiusiais reikiamo kritiškumo, buvo keliami ypatingi reikalavimai: „Ar gi gali tikras artistas, o už tokį norėtumėme paskaityti p. Žemaitę, save nužeminti sulyg paprastuoju diendirbiu ir vietoje dailinti žmonių jausmus ir skonį – dar labiau juos gadinti savo triviališkais karikatūromis? (Kaupas 1904, 77). Kaupo rašinyje Žemaitė („inteligentė, tikras artistas“) turimu išsilavinimu ir sąmoningumu vaizduojama kaip gerokai pralenkusi savo auditoriją – valstiečius. Pastarieji, teigiama, esą „paprasti lietuviai“, neturintys reikiamų skaitymo įgūdžių („filtro“), todėl patiklūs, lengvai suvedžiojami²⁷. Kaip ir XIX a. Prancūzijoje, taip ir besikuriančioje modernios

²⁶ Augustino Janulaičio atsiminimuose apie 1900–1902 m. aktyvaus Šiaulių jaunimo veiklą teigiama, kad tuo metu „dailioji literatūra“ buvo moterų rankose: „Tais laikais buvo žinomos tik Žemaitė, Bitė, L. Pelėda, Šatrijos Ragana“ (Janulaitis 1904, 2).

²⁷ Kaupas išskiria du rašytojų tipus: vieni, kurie laikosi etikos ir nesistengia patiklių skaitytojų suvedžioti („Apsukti gudriais sofizmais galvą žmogui prasčiokėliui ir jo dorišką pamatą pajudinti“), jie geba „nupiešti savo paveikslėlį natūrališkais spalvomis ir užlaikyti temos perstatyme dailią proporciją“; kiti rašytojai yra „politiškieji ir artistiškieji aferistai“, jų rašymo motyvas – „akla savimeilė ir godulystė“ (Kaupas 1904, 77).

Lietuvos kultūroje, nauji nepatyrę skaitytojai buvo laikomi beskrupulių leidėjų ir taisyklių nesilaikančių propagandistų grobiu, todėl buvo baiminamasi, kad juos gali suvilioti nepageidaujamos idėjos (Lyons 2001, 11). Buvo įsivaizduojama, kad šie ką tik į rašto pasaulį įžengę žmonės skaito neišmintingai, negebėdami atskirti pagrįstų dalykų nuo pramanų, tiesos nuo fantazijos (Lyons'as šias baimes pavadina buržuazijos neurozėmis). Kaupo tvirtinimas, kad tikrovės „proporcijas“ iškraipanti rašytoja neatlieka jai paskirtos misijos ir klaidina nepatyrusius skaitytojus, moko juos nedorai elgtis (pvz., vogti), remiasi ta pačia naivių skaitytojų idėja. Todėl kritiko darbas – apsaugoti juos nuo suvedžiojimo.

1908 m. *Vilniaus žiniuose* išspausdintame Povilo Višinskio straipsnyje apie Žemaitės kūrybą iškyla prieštaringas Žemaitės „žinomumo“ vaizdas (Biliūnas 1908, 2). Nors kritikas patvirtina jos pasiektą pripažinimą, Žemaitę pavadina „garbinga raštininke“, tačiau pasigenda viešų kalbų apie jos kūrybą: „Uždaviau sau klausimą: „dėlko lygšiolai niekas viešai apie Žemaitės veikalus nekalbėjo?““ (Biliūnas 1908, 2). Iš tiesų iki 1901 m., kada iš tiesų rašytas šis tekstas, platesnių Žemaitės veikalų aptarimų spaudoje nebūta, nors ji, remiantis kritika, jau gana gerai buvo pažįstama skaitytojų.

Tais pačiais 1908 m. katalikiškos pakraipos leidiniuose *Draugijoje*²⁸ ir *Viltyje* išspausdinti Žemaitės kūrinių pristatymai rodo, kad ir šios ideologinės stovyklos atstovai ne tik įvertino jos talentą, bet ėmė teigiamai atsiliepti apie konkrečius kūrinius, daugiausia spausdintus kairiosios srovės spaudoje. Tiesa, rašytojos vardas daugiausia sietas su ankstyvaisiais apsakymais, vadinamaisiais *Paveikslais*²⁹. Skaitant katalikiškoje spaudoje skelbtus tekstus, susidaro įspūdis, kad Žemaitės žinomumas ir jos raštų paplitimas tiesiogiai priklausė nuo žmonių raštingumo ir nuo rašytojos gebėjimo „teisingai“ rašyti. Štai *Viltyje* išspausdintame Žemaitės apsakymo pristatyme teigiama: „Žemaitės talentas, jos rašymo būdas kiekvienam mokačiam skaityti lietuviui yra žinomas. Kiekvienas džiaugiasi ir gėrisi jos mažiausią raštelį į rankas gavęs. Žemaitė pažįsta žmones, jaučia ir moka tai parodyti be jokio perdėjimo“ (Bibliografija 1908, 4). Kritikai neabejojo, jog jos kūrinių skaitytojai – dar tik raštingumo siekiantys ar neseniai išmokę skaityti žmonės. Todėl, vertinant Žemaitės talentą, jos kūrybą, iš akiračio niekada nedingsta jos adresatas. Pirmiausia pastebima, kad rašytoja pažįsta ir moka pavaizduoti žmones (kaip žinia, dauguma jos personažų – valstiečiai). Apie jos kūrinių kalbą sakoma, kad ji graži, nes tokia pati, kaip ir jos skaitytojų – „prasta“: „O kalba, kalba tos apysakaitės! Skaitai ir gėriesi: taip viskas gražu, lietuviška, be jokio svetimo raugo, stačiai iš žmonių burnos“ (Noreika 1908, 307). Čia iškyla dar vienas svarbus Žemaitės kūrybos vertinimui aspektas – valstiečiai laikyti labiausiai gryną lietuviškumą išsaugojusiu luomu, todėl kritiko pabrėžiamas jos kūrybos, kalbos „grynumas“ taip pat susijęs ir su jos pačios socialine aplinka, vaizduojamais personažais ir adresatu. Tai leidžia pristatomą kūrinių priskirti prie „visugėrųjų mūsų neapsčios dailiosios literatūros veikalėlių“. *Vilties* apžvalgininkas pavadina Žemaitę Valančiaus įpėdine, taip jos legitimaciją užbaigdamas

²⁸ Liudo Noreikos 1908 m. Žemaitės kūrinių pristatymas pradedamas žodžiais: „Žemaitė yra plačiai žinoma. Kas neskaitė jos „Paveikslų““ (Noreika 1908, 307). Žemaitė skaitančiųjų, kritiko manymu, yra pažįstama ir įsitvirtinusi kaip „Paveikslų“ autorė.

²⁹ Ankstyvieji Žemaitės apsakymai rašyti kaip vieno ciklo dalys. Atskirų pavadinimų iki pat 1913 m., kai pradėti leisti *Raštai*, jie neturėjo ir tiesiog vadinti *Paveikslais*. Visi jie rašyti 1895–1899 m.

sugretinimu su kitu XIX a. autoriumi – iš valstiečių kilusiu didaktinės prozos kūrėju, Žemaičių vyskupu Motiejumi Valančiumi, kurio kūrinių adresatas taip pat buvo valstiečiai. Vienas iš svarbiausių šio asmens nuopelnų, pabrėžtų tarpukario Lietuvos kritikų, – kaimo žmonių įvesdinimas į rašto pasaulį³⁰.

Žemaitės realistinio pasaulio ribos

Žemaitės kūrinių pristatymai periodinėje spaudoje gana vienodi: trumpai apžvelgiamas jų turinys ir duodamas verdiktas. Kūrinio vertinimą nulemia tai, ar recenzentas patiki, kad tai, kas vaizduojama, yra tikra, ar ne. Kritikai, įtikinti pasakojimo tikroviškumu, tvirtindavo, kad kūrinio tema yra iš žmonių gyvenimo („Tematas paimtas iš žmonių gyvenimo“ (Noreika 1908, 307)³¹. Kadangi Žemaitės kūriniai laikyti skaidriu langu į valstietišką gyvenimą, jie rekomenduoti skaitytojams, norintiems geriau jį pažinti: „Tokius tai raštus reikia mums skaityti, kad pažintume visą grožį grynos mūsų kalbos, kad išmoktume suprasti vargdienio sielą ir širdį“ (Bibliografija 1908, 4). Tie kritikai, kurie patikėdavo Žemaitės pasakojimu, jos kūrinių meninį pasakojimą traktuodavo kaip gyvenamosios realybės atspindį ar tiesiog jos tęsinį. Tokia meninio pasaulio ir gyvenamosios realybės samplaika sietina su realistine proza, vis labiau įsitvirtinusia XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių literatūroje. Tiesioginę sąsają tarp meninės ir gyvenamosios tikrovės kūrė ne tik kritikai, bet ir Žemaitės raštų leidėjai. Štai 1903 m. Tilžėje viename leidinyje išspausdinti du Žemaitės apsakymai knygos antraštės pristatomi taip: „Sodžiaus vaizdeliai. ‚Budynė‘ ir ‚Mėšlavežis‘. Apysakutės iš sodiečių gyvenimo“. Originalūs kūrinių pavadinimai apgobiami nuorodomis į užtekstinę realybę, prikišamai tvirtinant, kad kūriniai ir „sodiečių gyvenimas“ neatskiriami.

Pasak realizmo tyrėjos Pam Morris, XIX a. suklestėjusi realistinė proza rėmėsi demokratiniu modernizmo impulsu: tai lieti ir skaitytojus (jais tapo žemojo socialinio sluoksnio atstovai), ir grožiniuose kūriniuose reprezentuojamus asmenis (Morris 2003, 3). Žemaitės kūrybos orientacija į „paprastus“ sodiečius (ir kaip kūrinių veikėjus, ir kaip skaitytojus) laikytina ta pačia literatūros demokratizacijos išraiška. Kritikų šis jos kūrybos bruožas buvo vadinamas „liaudiškumu“ ir buvo laikomas neatskiriama šios rašytojos „realizmo“ dalimi (Lukšienė 1956, 96). Atpažinta ir kritikų pripažinta Žemaitės kūrybos tikrovė, kaip rodo ankstyvosios kritikos tekstai, buvo kaimo žmonių pasaulis. Jos, kaip realistinės prozos, tikroviškai pavaizdavusios valstiečių gyvenimą, kūrėjos, statusą literatūros lauke nuosekliausiai ir pagrįščiausiai įtvirtino minėta Biliūno, 1908 m. *Vilniaus žiniuose* išspausdinta, planuoto parašyti gerokai didesnės apimties kritikos darbo apie Žemaitės kūrybą, įžanga. Teorines įžvalgas, vėliau tapusias lietuviškojo realizmo atramomis, Biliūnas pagrindžia nupasakodamas pirmąjį susidūrimą su Žemaitės kūryba. Šis prisiminimas iškyla kaip itin gyva ir raiški asmeninė patirtis:

³⁰ Jau Nepriklausomoje Lietuvoje išleistoje Kazio Binkio knygelėje *Iškupas Motiejus Valančius* tvirtinama: „Valančius išmokė lietuvius skaityti, ir jie skaityti nebepamiršo“ (Binkis 1935, 59).

³¹ Tokiais pat žodžiais pradedamas *Viltyje* išspausdintas Žemaitės apsakymo „Kenčia kaltas, kenčia nekalnas“ pristatymas: „Vaizdelio turinys paimtas iš gyvenimo“ (Bibliografija 1908, 4). 1910 m. išspausdintas apsakymo „Gera galva“ pristatymas užbaigiamas analogišku tvirtinimu: „Kaip matyti iš turinio, šis gražus iš sodiečių gyvenimo piešinėlis duoda gerą pamokymą šykštuoliams vyrams“ (A.N. [?] 1910, 444).

Atmenu – tas buvo nelab’ seniai –, užėjęs pas savo gerą pažįstamą, radau ant jo stalo ‚Žemaitės paveikslus‘ ir, atvertęs pirmą puslapį, pradėjau skaityti... Ten buvo aprašyta – gerai neb’ atmenu, ar šienpiutis ar rugpiutis – taip realistiškai ir tokia puikia prasta žmonių kalba, kad aš nustebau. Nustebau, nes pirmiausia niekur lietuviškoj kalboj nebuvau skaitęs teip puikiai ir realistiškai nupiešto gamtos paveikslo. Tas paveikslas rodė tikrą ir gryną Lietuvos gamtą; jis gimdė mano minty aiškų atminimą apie linksmiausį ir sykiu sunkiausį dėl žmonių-sodiečių laiką, kad skubrus darbas vienyjasi ir eina greta su jaunų lietuvių dainavimu, kurio garsas sklaidosi po niuksančius gojus ir girias, kvepiančias pievas ir žaliuojančius laukus. Skaitydamas, mačiau, tartum, prakaituojančius piovėjus, kilstančius kada-ne-kada augštyn piautuvus ir dalgius, jaučiau kaitinančius nugarą saulės spindulius, girdėjau vyrų šneką, moterų šurmuliavimą ir jaunesniųjų juokavimus. Vienu žodžiu, tas prastas, bet realistiškai ir dailiai nupieštas paveikslas sužadino manyje tuos jausmus, kuriuos aš ne syki budamas vasaros laike sodžių pergyvenau. (Biliūnas 1908, 2)

Šiuo pasakojimu siekiama pademonstruoti, kaip gali paveikti Žemaitės kūrinys: mėginama žodžiais nusakyti stiprų ir, svarbiausia, labai realų vizualų, akustinį ir net taktilinį (skaitantysis nugara pajuto saulės šilumą) išgyvenimą. Sykiu šis tekstas moko ir kitus potencialius skaitytojus, kaip galima skaityti-patirti šios autorės kūrybą³². Biliūno paliudijimas apie kūrinio sukurtą tikroviškumo iliuziją remiasi jo, kaimo vaiko, turima patirtimi. Pabrėžiamas neįvardyto kūrinio, aišku tik, kad iš ankstyvosios kūrybos, gebėjimas sužadinti itin realų išgyvenimą kyla iš teksto ir skaitančiojo turimos patirties dermės, tampančios kūrinio ‚realistiškumo‘ įrodymo pamatu³³. Biliūnas vienas pirmųjų pagrindžia Žemaitės, kaip talentingos („rašo ne bet koks paprastas žmogus, bet *raštininkas su dovana* [išskirta mano – RB]“) realistinės prozos kūrėjos, statusą. Tad galima teigti, kad Žemaitės kūrinių tikroviškumas buvo pripažintas iš valstiečių kilusių kritikų, nes juose vaizduojama gyvenimą, darbus, žmonių santykius jie lengvai atpažindavo:

[A]nt kiekvieno puslapio radau ne tiktai puikiausią, brangią dėl mūsų kalbą, ne tiktai dailiausių gamtos aprašymus, bet – kas daug svarbiau – ant kiekvieno žingsnio sutikau tipiškus Lietuvos sodžių tėvus ir motinas, vyrus ir moteris, sunus ir dukteris, – visus aprašytus maž daug realistiškai, su jų nuomonėmis ir pažiūromis ant gyvenimo, su jų linksmybėmis, vargais ir nelaimėmis. Žemaitė keliose savo apysakutėse duoda mums paveikslus įvairių mūsų sodžiaus tipiškų žmonių, nurodydama jų ekonomišką ir dvasišką stovį, jų savitarpinį atsinešimą teip, kaip mes tą pripratome matyti, seniaus tarp jų gyvendami ir dabar retkarčiais pas juos atsilankydami. (Biliūnas 1908, 2)

Kūrinių kalba (atitinkanti paprastų kaimo žmonių kalbą), gamtos, sodiečių darbų aprašymai ir tipiški personažai (įkūnijantys lengvai atpažįstamus ir perprantamus kaimo žmones, jų santykius) tampa svarbiausiais dėmenimis, įrodančiais Žemaitės kūrybos realistinį

³² Analogišku demonstraciniu skaitymo-patyrimo veiksmu galima laikyti 1924 m. Vaižganto studijoje apie Maironį pateiktą dienoraščio ištrauką, kurioje nupasakojama, kokį įspūdį jaunajam skaitytojui Vaižgantui sukėlė Maironio poema *Tarp skausmų į garbę* (Vaižgantas 1924, 111). Daugiau apie tai buvo rašyta monografijoje *Privati tykla, vieši balsai: moterų tapatybės kaita XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje* (Bleizgienė 2012, 111–113).

³³ Žemaitės kūrybos sukeliamas ‚realumo‘, vaizduojamo pasaulio ‚atpažinimo‘ pojūtis būdingas visai realistinei prozai. Anot Pam Morris, ‚[r]ealistiniai romanai nesiekia skaitytojų apgauti ‚iluzija‘: jie nori suteikti tikroviškumo atpažinimo malonumą‘ (Morris 2003, 119).

pobūdį. Tokį patį gyvenamos realybės ir kūrinio meninio pasaulio sutapatinimą liudija ir Žemaitės kūrybos apžvalgoje Petro Gerulio išsakyta mintis, kad Žemaitės *Paveiksle IV* (vėliau gavusiame pavadinimą „Sučiuptas velnias“) vaizduojamas prievaizdas visiškai atitinka kritiko įsivaizdavimą, kokie apskritai būna prievaizdai: „Mergų bei jaunų moteriškių viliojime užveizdos yra begalo gudrųs žmonės“ (Gerulis 1911, 208–209). Tokia formuluotė dažna ankstyvuosiuose kritikų rašiniuose³⁴. Ši Gerulio išstarmė skamba ne kaip asmeninės nuomonės išsakyimas, bet kaip visų bendro žinojimo, kokie „užveizdai“ būna, patvirtinimas. Neatsitiktinai Gerulis apie geriausius, jo manymu, Žemaitės kūrinius sako, kad jie esą „grynai reališki“. Tai, kad rašytojos kurtas pasaulio vaizdas derėjo su skaitančiojo patirtimi, rodo štai toks teigiamas kūrybos vertinimas: „Smagiai ir *teisingai* aprašyti lauko darbai, kaip antai: rugiapiutė, šienapiutė, bulbekasis ir kiti [išskirta mano – RB]“ (Gerulis 1911, 213). Tą patį atpažinimo jausmą, kaip ir Biliūno rašinyje, kritikas išsako apibūdindamas Žemaitės kuriamus personažus: „Parodyti čion žmonės visi tipiški. Kad įsižiurai į jų fiziognomijas, dvasišką ir ekonomiškąjį stovį, jų pažiuras į įvairius gyvenimo apsireiškimus, jų papročius, vargus ir džiaugsmus, tai išsyk pažįsti Lietuvos dėdes ir dėdienes su jų tėvukais ir vaikais“ (Gerulis 1911, 216). Tiek Biliūno, tiek Gerulio vertinimuose pasikartoja ta pati mintis: gamtos ir žmonių aprašymai labiausiai dera su skaitančiųjų įsivaizdavimu, koks yra pasaulis, arba, Morris žodžiais tariant, jie suteikia skaitytojams didžiausią tikrovės atpažinimo džiaugsmą. Pasakojimo sukuriamas objektyvumo išpūdis Geruliui leidžia teigti, kad Žemaitės kūryba gali būti skaitoma kaip etnografinis veikalas, esą per juos galima pažinti „žemaičių budą, jų gyvenimą, savitarpinius atsinešimus ir t. t.“ (Gerulis 1911, 216). Vėlesniuose kritikų rašiniuose išlieka ši tendencija tapatinti gyvenamą realybę su menine kūrinio tikrove, geriausi Žemaitės kūriniai laikomi visiškai tikroviškais pasakojimais apie kaimo žmones. Arba galima sakyti ir atvirkščiai: tie apsakymai, kurių kuriamas pasaulio vaizdas skaitytojų atpažįstamas kaip visiškai realus, įvardijami kaip geriausi³⁵.

Gerulis ne tik įvertina ir pripažįsta rašytojos talentą, jis sugretina Žemaitės kūrinius su Antano Baranausko *Anykščių šileliu* bei Maironio *Jaunąja Lietuva*, tokiu būdu pateikdamas lietuviško literatūros kanono „santrauką“: „Piešia teisingai ir su tokia meile ir artistiškuumu, kad galima ją beveik pastatyti šale autoriaus „Anykščių šilelio“ ir Maironio“ (Gerulis 1911, 216). Kritiko manymu, tiek epinis Maironio poemoje sukuriamas bundančios gamtos pavasarį vaizdas, tiek Žemaitės realistinis paveikslas atrodo kaip gamtos fotografijos: „Reikia pripažinti, kad abiejų rašytojų sielos, anot Jakšto, „geriaus už fotografiskąjį aparatą“, pagauna paveikslus“ (Gerulis 1911, 215). Šis kritikos tekstas liudija žanrinius pokyčius lietuvių literatūros kanone: į jį greta tradicinių epinių Baranausko, Maironio poemų įrašomi tuo metu dar tik kelią į pripažinimą besiskinantys realistiniai Žemaitės apsakymai.

Į kritikos vertinamų Žemaitės kūrinių sąrašus dažniausiai nepatekdavo tie apsakymai, kuriuose vaizduojami kunigai ar su bažnyčia susiję asmenys. Ši jos kūrybos dalis

³⁴ Liudas Noreika išsako analogiška teiginį apie apsakymo „Kent kaltas, kent nekaltas“ veikėjus: „Tokių Jonų ir tokių Marių yra nemažai“ (Noreika 1908, 307).

³⁵ Kazys Bizauskas teigė: „Del savo mokėjimo vaizdingai nupiešti mūsų sodiečių kasdieninį pilkajį gyvenimą, jį stovi pirmoje mūsų beletristų eilėje“ (Bizauskas 1913, 558).

laikyta itin tendencinga, ją kritikavusiųjų manymu, čia per daug ryškus pačios autorės nusistatymas: „Žemaitė nekenčia Katalikų Bažnyčios. Išpažintis, pasnikas, tikėjimas į stebuklus, piktas dvasias jai išrodo tik prietarais“ (Gerulis 1911, 228). Dauguma tekstų, kuriuose skeptiškai vertinami šie antiklerikaliniai Žemaitės kūriniai, paskelbti katalikiškoje spaudoje. Dešinės pakraipos kritikai juose esantį pasaulio vaizdavimo būdą laikė netikrovišku, tendencingu. Štai 1910 m. Amerikos lietuvių leidžiamame katalikiškame laikraštyje *Draugas* buvo trumpai pristatyti du Žemaitės apsakymai „Dvejos laidotuvės, dveji palaikai“ ir „Nuo audros pasislėpus“ bei komedija „Mūsų gerasis“. Apžvalga išsyk pradedama aiškiai įvardijant neigiamas, apžvalgininko manymu, kūrinių autorės nuostatas bažnyčios, kunigų ir daktarų atžvilgiu. Apžvalgos autorius įsitikinęs, kad autorės tendencingas pažiūros nulėmė ir aptariamų kūrinių netikroviškumą:

Todėl Žemaitės apsakymėliai nešioja vienašališkumo spalvą ir gali patikti tik „saviems“. Jeigu kas savo apsakymais nori išreikšti savo sympatijas ar antipatijas ir tam tikslui prasimano nenaturališkus žmones, įdeda į jų lūpas nenaturališkus žodžius, pastato juo į nenaturališkas situacijas, pripildo juos nenaturališkais jausmais ir siekiais – tai visados pagimdo daiktą, kuris doram literatiška skonim skaitytojui bus negražus, nemalonus. (Kritika 1910, 263)

Viename sakinyje net keturis kartus pakartotas žodis – *nenatūrališkas*. Juo apibūdinami ir personažai, ir jų kalbėjimas bei išgyvenimai, ir situacijos, į kurias jie patenka. Akivaizdu, kad kritikas nebuvo įtikintas šių Žemaitės kūrinių tikroviškumu. Pasaulėžiūros konfliktas nulemia ir estetinį kūrinio vertinimą: „Štai toks dalykų paaiškinimas užgauna netik kiekvieno kataliko tikiybinius jausmus, bet ir kiekvieno indiferento doros ir aistetikos atjautimą“ (Kritika 1910, 263). Kaip rodo ši apžvalga, ideologinis kritiko ir rašančiosios nesuderinamumas galėjo būti priežastis visiškai nuvertinti skaitomus kūrinius ir autorės talentą („Žemaitė turi talentėlį“ – sako šios apžvalgos autorius). Panašiai vertinama ir 1909 m. pasirodžiusi Žemaitės komedija „Mūsų gerasis“, kurioje juokiamasi iš valstiečių noro žūtibūt leisti sūnų į kunigus ir pastarojo dviveidiško, nedoro elgesio. Nors ir pripažįstama, kad komedijos turinys „paimtas iš sodžiaus“, tačiau jis laikomas menkaverčiu kūriniu: „Veikalėlis permenkas, ir jokios dailės nei pamokinimo jame nerandame“ (Jakštas 1910, 107). Netgi buvo tvirtinama, kad šios komedijos mintis (kad geri žmonės ne tik kunigai) bus sunkiai perprantama kaimiečių: „Tą mintį sugaus jau kiek prakutęs, prasilavinęs, kaimiečiams-gi jos nesuprasti. Jie matydami šlykštų komedijos turinį pasakys ir apie ją tai, ką jau ne apie vieną iš mūsų komedijų pasakė: „nieko gero čia nėra: vien tik pliauškimas, keikimas ir kabinėjimas su mergom““ (Gerulis 1911, 226). Dėl per didelio glamonėjimosi netinkama kaimo žmonėms laikyta ir Žemaitės pjesė „Trys mylimos“. Manyta, kad abi komedijos gali tapti nepageidaujamų „geidulių kurstytojomis“³⁶.

³⁶ Savo nuogaštavimus Gerulis paremia ir faktais: 1910 m. gautame laiškelyje iš Šiaulių iš tiesų rašoma, kad Šv. Juozapo draugijos vakare buvo suvaidinti du spektakliai, vienas jų pagal Žemaitės pjesę „Trys mylimos“. Publika buvo papiktinta, nes Liudviko vaidmenį atlikęs aktorius buvo girtas ir elgėsi nederamai: „Juk tokie be galo ir gėdos nuolatiniams glamonėjimais gali patikti kokiems bejėgiams seniokams, kurie laižos, nors žiūrėdami į nebesiekiamus vaisius“ (Šiaulietis 1910, 4). Kritikas įžvelgia priežastinį ryšį tarp tariamai nedoro pjesės turinio ir nederamo girto artisto elgesio.

Žemaitės kritišką kunigų, davatkų vaizdavimą kritikai jau galėjo lengvai nuspėti, tačiau priešingai, nei „tikroviški“ valstiečiai, šie personažai kritikų traktuoti kaip tikrovės iškreipimas: „Šiupinių charakteristika nebloga, bet davatkai ir klebono seserei nesigailėta žodžių. Tai ne typai, bet karikatūros. Per daug šaržo, permaža dailės“ (Jakštas 1912, 76). Katalikiškoje spaudoje netgi pasirodė tvirtinimų, kad tokia neigiama kunigų ir jų aplinkai priklausančių žmonių traktuotė ima nusibosti: „Kad Žemaitėi nenusibosta – tai pigu suprasti, bet skaitytojams, tai jau senai nusibodo“ (A. N. 1910, 444).

1915 m., kai buvo minimas 70 metų Žemaitės jubiliejus, laikytini riba, kada šios autorės talentas ir jos kūryba tampa visuotinai pripažintais, o ankstyvieji kūriniai (*Paveikslai*) įgauna klasikos statusą³⁷. Paradoksalu, bet tuo pat metu Žemaitės kūryba traukiasi iš aktualiojo kanono³⁸, tai liudija Jono Jablonskio tekstas, spausdintas per tris žurnalo *Vairas* numerius (Jablonskis 1915). Straipsnyje, liudijančiame jau nusistovėjusį požiūrį į Žemaitės kūrybą, nuodugnai aptariamas Žemaitės apsakymas „Apsiriko“, kurio centre – kunigijos gyvenimas. Pastarasis apsakymas iš kitų panašiai problematikai skirtų kūrinių išsiskiria tuo, kad šalia visai neigiamų kunigų personažų trumpai sušmėžuoja ir teigiamas herojus – jaunas kunigas. Jis rūpinasi laikraščių platinimu, organizuoja lietuviškus vakarus, nesivaiko pelno, t. y. sąžiningai elgiasi su parapijiečiais. Tačiau Jablonskis, nepaisant pokyčio, kurį užfiksuoja savame tekste, iš esmės šį Žemaitės kūrinių vertina neigiamai. Visą siužetą, kaip ir ankstesni kritikai (Biliūnas, Gerulis), jis „tikrina“ sava patirtimi ir beveik visi kūrinyje aprašyti įvykiai, personažai jam atrodo netikroviški. Straipsnio autorius nuolat kartoja, kad jis to nėra nei matęs, nei girdėjęs, todėl jam lieka nesuprantami veikėjai ir jų veiksmų motyvacija. Matyti, kad tos pačios kartos kaip ir rašytoja asmuo atvirai ir primygtinai deklaruoja, kad jis ne(be)supranta Žemaitės pasakojimo ir, remdamasis itin neigiamu analizuoto kūrinio sukeltu įspūdžiu, prieina prie išvados, esą Žemaitė tolsta nuo „mūsų tikrumos“, nes kūrybos šaltiniai esą jai yra tapę laikraščiai, bet ne gyvenamoji tikrovė. Kūriniams, pasižymintiems netikroviškumu, priešinami ankstyvieji apsakymai, kurių kokybės pripažinimas skamba taip: „Mes matydavome juose *tikrąjį* savo krašto žmonių gyvenimą [išskirta tekste – RB].“ Šiame Jablonskio rašinyje Žemaitė iškyla kaip praeities rašytoja, kurios dabartinių kūrinių aktualumas visai sumenkęs, ji vis mažiau suvokiama kaip *mūsų*.

Žemaitės aktualumo menkėjimas greičiausiai jau buvo prasidėjęs anksčiau, tai patvirtintų jaunosios kartos kritikės Sofijos Kymantaitės tekstas, paskelbtas 1908 m. *Varpe*. Apžvelgdama anuometę grožinę kūrybą, iš visų realistinei kryptčiai jos priskirtų prozos kūrinių geriausiai jį įvertino Vinco Kudirkos satyras ir Žemaitės *Paveikslus*. Tačiau šiai kritikei atrodė, kad realistinių kūrinių lietuvių literatūrai nebepakanka, reikia žengti žingsnį toliau. Žemaitės rašymą Kymantaitė apibūdino taip: „Rašo sau ką mato ir tiek“ (Kymantaitė 1908, 2). Toks rašymas, kylantis iš rašančiosios prigimties, laikytas mažiau

³⁷ Minint rašytojos 70 m. jubiliejų, iškyla dar viena naujovė, pamažu tapsianti tendencija – vis didesnės reikšmės vertinant Žemaitės kūrybą ima įgauti biografinis pasakojimas. Tiesa, tikrosios batalijos dėl Žemaitės gyvenimo faktų interpretacijos prasidėjo Nepriklausomoje Lietuvoje jau po Žemaitės laidotuvių – 1921 m.

³⁸ *Aktualiojo kanono* sąvoka perimta iš Viktorijos Šeinos, nusakančios jį kaip literatūros kritikos suformuotą dabarties kanoną (Šeina 2016, 51).

reikalaujančiu pastangų, todėl ir menkesnis nei tas, kuris pasitelkia vaizduotę ir išveda skaitytoją į „tolimesnį pasaulį“. Būtent „tolimesnių pasaulių“ literatūra formuluojama kaip siekinys, o Žemaitės rašiniai jau rodo kaip dabarties, o ypač ateities skaitytojo lūkesčių nebegalintys išpildyti praeities reliktai.

Tad Žemaitės kūrybos pripažinimas vertintinas nevienareikšmiškai. Ir pačios Žemaitės, ir kritikų pastangomis pirmiausia ji įsitvirtino kaip kaimo skaitytojų rašytoja. Šios istorijos kulminacija laikytini Žemaitės bendražygės ir bičiulės Gabrielės Petkevičaitės-Bitės net tris kartus su variacijomis pakartota frazė, kad jaunoji kaimo karta skaityti mokėsi iš Žemaitės raštų. Šį faktą, tarsi kokį sociologinės apklausos rezultatą, Bitė pirmą sykį pamini 1907 m. *Vilniaus žiniose* išspausdintuose atsiminimuose apie tautinio atgimimo pradžią: „Dabar paklausus kokį jauną sodietį, ar žinai kas „Žemaitė“? – atsakys nusišypsojęs: – „Kaipgis?.. Ant jos raštų ir skaityti išsimokiau“ (Petkevičaitė-Bitė 1907, 3). Žemaitės kūrybos įtaka valstiečių raštingumui Bitės pasitelkiama norint parodyti Vinco Kudirkos reikšmę žadinant inteligentijos sąmoningumą atgimimo pradžioje³⁹. Bitės tekste akivaizdi šių rašytojų poliarizacija: Žemaitė – valstiečių rašytoja, Kudirka – inteligentų. Taip pat matyti, kad amžiaus pradžioje Žemaitė lenkia Kudirką savuoju aktualumu, pastarojo reikšmę jau reikia įrodinėti. 1913 m. pristatydama Žemaitės raštus, Bitė savąjį teiginį pakartoja ir dar praplečia: „Žemaitės raštai daugybę jaunuomenės pamokino skaityti ir išmokino juos knygą mylėti ir branginti“ (Petkevičaitė-Bitė 1913, 2). Rašytojos kūriniai pristatomi ne tik kaip valstiečių vartai į rašto pasaulį, pasak Bitės, dėl jos kūrinių kaimo žmonės tapo tikraisiais skaitytojais, suvokiančiais knygų, skaitymo vertę. Šią mintį Bitė dar sykį išsako 1915 m. Žemaitės jubiliejui paminėti skirtame rašinyje *Lietuvos žiniose*. Čia ji pažymi, kad Žemaitės kūriniai buvo svarbūs ne tik valstietijos raštingumui kelti, bet ir „visai mūsų priaugančiai kartai“, todėl rašytoja vertinama kaip prisidėjusi prie „sudarymo tos naujos, jaunos Lietuvos, kuria šiandien jau džiaugiamės ir didžiuojamės“ (Petkevičaitė-Bitė 1915, 1). Kultūrinės ir visuomeninės Žemaitės kūrybos svarbos pripažinimo kulminacija žymi metą, kai buvo išplėstos jos kūrybos skaitytojų ribos. Jablonskis, pabrėždamas ankstyvosios kūrybos reikšmę, taip pat mini, kad „tiek „žmonės“, tiek inteligentai“ buvo žadinami, gaivinami ir džiuginami Lietuvos žmonių gyvenimo paveikslų. Ragindamas Žemaitę išsaugoti nesuteptą savo, kaip rašytojos, vardą, o tai padaryti ji galėtų grįždama „arčiau tikrojo mūsų gyvenimo“, Jablonskis ima atstovauti visos tautos interesams: „To reikalauje reikalauja iš Tamstos tauta, to trokštu meldžiu ir aš, senas Tamstos prietelis!“ (Jablonskis 1915, nr. 6, 92).

Žemaitė visos tautos, o ne tik valstiečių, rašytoja iškyla jaunosios kartos rašytojo Balio Sruogos tame pačiame Žemaitės 70 metų jubiliejui paminėti skirtame *Lietuvos žinių* numeryje. Jis ragina į Žemaitę pažvelgti kitu žvilgsniu ir naujai ją įvertinti: „Laikas

³⁹ Žemaitės ir Kudirkos priešprieša iškyla ir Sofijos Kymantaitės-Čiurlionienės tekste „Žemaitės raštai“. Kritikė, gindama Žemaitės *Raštų* leidėjų sprendimą leisti juos plonomis knygelėmis, o ne viena stora knyga, kaip Kudirkos *Raštus*, teigia, kad tokiu būdu jos knygas galės nusipirkti ir žmonės, kurie nėra įpratę leisti didelių pinigų knygoms, t. y. greičiausiai ir menkesnių skaitymo įgūdžių asmenys: „Žemaitė jiems artimesnė ir suprantamesnė daug labiau, negu Kudirka, kurį suprasti ne kiekvienas gali“ (Čiurlionienė 1913, 2). Kudirkos *Raštų* 6 tomai išėjo 1909 m., jų apimtis svyravo nuo pustrėčio iki keturių šimtų puslapių. Žemaitės *Raštų* „tomų“, leistų 1913–1914 m., puslapių skaičius svyravo ties penkiasdešimčia.

nustoti Žemaitė – dailininkė matyti pavargėlių ir išglebėlių užtarėją, laikas jau išvysti joje lietuviškumo dvasios skelbėją!“ (Sruoga 1915, 3). Žemaitės auditorijos pasistūmėjimas nuo liaudies prie tautos buvo nulemtas didžiulio visuomenės savivokos pokyčio – kai valstietija pripažinta tautos pamatu⁴⁰. Sruoga teigė, kad psichologinės lietuvių tautos formos glūdi liaudyje, nes ji yra mažiausiai paliesta svetimtaučių įtakos. Vėliau, jau kitų autorių tarpukario tekstuose, ši Sruogos idėja kartosis ne kartą. Vaižgantas, savaip modifikavęs šią mintį, teigs, jog Žemaitės kūryba nėra paveikta jokios pašalinės įtakos (Tumas-Vaižgantas 1921, 3), o Vincas Mykolaitis-Putinas tvirtins, kad joje galima rasti etninio lietuviško charakterio išraišką (Mykolaitis-Putinas 1936, 340).

Išvados

XIX a. pab.–XX a. pradžioje tautinio atgimimo vienas iš svarbiausių tikslų buvo mobilizuoti valstiečius, įtraukiant juos į besikuriantį modernios lietuviškos kultūros lauką. Viena pagrindinių institucijų, siekusių daryti ir darysi jiems poveikį, buvo nelegali lietuviška spauda. Būtent šiuo kanalu naujasis elitas – iš valstiečių kilusi jaunuomenė – skleidė savo idėjas ir vertybes, kaip buvo manoma, menko tautinio sąmoningumo valstiečiams. Pastarųjų integracija į rašto kultūros pasaulį buvo viena iš svarbiausių priemonių šią grupę įtraukti į modernios tautos projektą. Nors istoriniai tyrimai rodo, kad valstiečiai jau XIX a. pabaigoje gana aktyviai dalyvavo nelegalioje veikloje (gabeno, platino lietuvišką spaudą, steigė slaptas bibliotekėles, organizavo kolektyvinį jos skaitymą), vis dėlto jaunoji inteligentija naujuosius skaitytojus traktavo kaip problemą. Nors svarbiausias tikslas buvo per lietuviškus raštus šviesti menkai išprususią visuomenės dalį, tačiau nepasitikėta šio proceso savaimingumu ir siekta valstiečių lavinimąsi kontroliuoti. Pirmasis uždavinys, kurio ėmėsi siekti nelegalios spaudos leidėjai, – keisti valstiečių skaitymo įpročius, skatinti juos rinktis sekuliarią, o ne religinę lektūrą. Literatūros kritikai teko reikšmingas vaidmuo atliekant šį darbą. Kadangi valstiečiai įsivaizduoti kaip nepatyrę, menkų kritinių pajėgumų, lengvai suvedžiojami, kritikai prisiėmė vedančiųjų funkciją.

Žemaitės kūrybos ankstyvoji kritika atskleidžia dominavusius valstietijos vaizdinius ir jų įtaką anuomečių literatūros kūrinių vertinimui. Žemaitė, pati didžiąją gyvenimo dalį praleidusi kaime, daugiausia rašiusi apie kaimo žmones, tapo puikia „priemone“ akultūrizuoti naujuosius skaitytojus. Nuo pat jos kūrybos recepcijos pradžios kritikams nekilo jokių abejonių, kad jos kūrybos adresatas yra kaimo žmonės (liaudis). Todėl, atsižvelgiant į įsivaizduojamus skaitytojų poreikius, lūkesčius, skaitymo įgūdžius, buvo vertinami ir Žemaitės kūriniai. Tiesa, priklausomai nuo kritikų ideologinių pozicijų, tie vertinimai galėjo radikalai skirtis. Nustatant Žemaitės kūrinių vertę, kritikų pasitelktas tikrovės kriterijus taip pat tiesiogiai siejosi su naujųjų skaitytojų problema. Kaip rodo ankstyvieji kritikos rašiniai, labiausiai buvo pasitikima ir tikima tais Žemaitės apsakymais, kuriuose

⁴⁰ Kad valstietija arba „liaudis“ suvokta kaip tautos pamatas, liudija tas pats Čiurlionienės 1913 m. tekstas: „Svarbi Žemaitė tuo, kad ji yra mokytoja inteligentijai, kas kart žymesnę vietą jos tarpe imanti; reikia nepamiršti, kad Lietuvos inteligentija dedasi dabar iš visų jau luomų ir kaskart labiau nutolsta nuo tautos pamato – nuo liaudies“ (Čiurlionienė 1913, 2).

vaizduojami kaimo žmonės, jų butis, aplinka, tarpusavio santykiai. Tokiu būdu, kanonizuojant Žemaitės kūrybą, kaimo žmonių gyvenimas ne tik tapo matomas ir atpažįstamas lietuviškos skaitytojų auditorijos, jis kritikų pripažintas kaip patikima realistinės prozos tikrovė. Galima teigti, kad šios rašytojos ir naujosios inteligentijos dėka valstietija imta suvokti ne tik kaip viena svarbiausių skaitančiųjų modernios Lietuvos auditorijų, Žemaitės apsakymai ir jų recepcija įrodė, kad valstietiška realybė verta literatūros kūriniių, o valstiečiai gali būti literatūros herojai. Sykiu „paprasčiausia“ liaudies kalba įgijo aukštą visuomeninį statusą, t. y. buvo įrodyta, kad ja galima kurti klasikos vertus kūrinius. Kaip parodė tyrimas, už kanono ribų liko neva labiausiai nuo tikrovės nutolę, todėl menkaverčiais laikyti kūriniai, kuriuose aprašyti kunigai ir su Bažnyčia susiję asmenys (davatkos, kunigų šeiminkės ir t. t.). Šie dažniausiai katalikiškos dešinės kritikuoti tekstai buvo laikomi ne tik nenaudingais, bet ir pavojingais naujesiems skaitytojams. Žemaitės recepcijos kulminacija laikytina galiausiai įsitvirtinusi nuostata, kad iš šios rašytojos kūrinių visa naujoji valstiečių karta mokėsi skaityti ir jos dėka tapo visaverčiai rašto kultūros dalyviai. Šis teiginys atskleidžia ne tik tuometį Žemaitės raštų paplitimo ir žinomumo mastą bei poveikį visos Lietuvos kultūrai, bet ir tai, kad lietuviškos skaitytojų auditorijos dalimi jau buvo tapę ir valstiečiai.

Literatūra ir šaltiniai

- Aleksandravičius, Egidijus, Antanas Kulakauskas. 1996. *Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje*. Vilnius: Baltos lankos.
- [Aleksandravičius, Jonas] Jonas Kossu-Aleksandravičius. 1935. Žvilgsnis į praeitį ir į priekį. *Literatūros naujienos* 22, gruodžio 19, 1.
- A. N. [?]. 1910. Bibliografija ir kritika: Žemaitė, Gera galva, Vilnius, 1910, kaina 10 k., *Draugija* 48, 444.
- [Andziulaitis-Kalnėnas, Juozas] Kal. 1885. Ką daryti? *Ausra* 12, 393–394.
- [?]. 1908. Bibliografija ir kritika: „Kent kaltas, kent nekaltas“, parašė Žemaitė, „Liet. Ūkininko“ išleidimas, Vilniuje, 1907 m. 39 p. 12 kap., *Viltis* 22, vasario 20, 4.
- Bairašauskaitė, Tamara, Zita Medišauskienė, Rimantas Miknys. 2011. *Lietuvos istorija. XIX amžius: visuomenė ir valdžia*. Vilnius: Baltos lankos.
- [Biliūnas, Jonas] Jonas Niuronis. 1908. Žemaitės paveikslai. Iš J. Biliūno palikimo. *Vilniaus žinios* 190, rugpjūčio 26, 2.
- Binkis, Kazys. 1935. *Vyskupas Motiejus Valančius*. Šiauliai: Vilties spaustuė.
- [Bizauskas, Kazys?] B. 1913. Žemaitės raštai. 1 sąsiuvinys. J. ir P. Leonų leidimas. 1913, Vilnius, 46 psl., 15 kap. (rodos), *Ateitis* 11, 1913, 558.
- Bleizgienė, Ramunė. 2010. Kokia moteris gali būti rašytoja? Rašančios moters įvaizdis XIX a. pab.–XX a. pr. moterų rašytojų biografiniuose pasakojimuose. *Colloquia* 25, 57–77.
- Bleizgienė, Ramunė. 2012. *Privati tyla, vieši balsai: Moterų tapatybės kaita XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012.
- [Būčys, Pranciškus Petras] Pulvis. 1891. Žodis i Lietuvos ūkininkus. *Ūkininkas* 8 (rugpjūtis), 338–346.
- Būtėnas, Julius. 1936. Ar Žemaitė buvo paprasčiausia kaimo moteris? *Lietuvos žinios* 250, gruodžio 5, 5.
- Čiurlionienė-Kymantaitė, Sofija. 1913. Žemaitės raštai. *Viltis* 71, birželio 21, 2.
- Doveika, Kostas. 1971. Lietuvių literatūros kritika 1883–1904. *Lietuvių literatūros kritika (1547–1917) 1*. Kostas Korsakas, Kostas Doveika, sud. Vilnius: Vaga, 103–145.
- Edvardas, Vidmantas. 1984. Inteligentijos vaidmuo. Jos idėjinė diferenciacija. *Lietuvių nacionalinio išsivaidavimo judėjimas ligi 1904 metų*. Vytautas Merkys, sud. Vilnius: Mokslas, 143–171.
- [Gerulis, Petras] P. Kragas, 1911. Žemaitė. *Draugija* 51, 208–36.

- Girdzijauskas, Juozas. 2001. Kultūrinis literatūros kontekstas. *Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius*. Juozas Girdzijauskas, sud. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 13–235.
- Guillory, John. 2006. Canon. *Critical Terms for Literary Study*. Frank Lentricchia et al., eds. 2nd Edition. Chicago, London: University of Chicago Press, 233–249.
- Guillory, John. 1993. *Cultural Capital: The Problem of Literary Canon Formation*. Chicago: The Chicago University Press.
- [Jablonskis, Jonas] Rygiškių Jonas. 1915. Žemaitės „Nelaimė“. Pastebėjimai dėl rašytojos „kunigų“. *Vairas* 4, 58–61, *Vairas* 5, 73–76, *Vairas* 6, 91–92.
- [Jakštas, Adomas] A. J. 1912. Bibliografija ir kritika: Žemaitės Apsiriko. Dviejų aktų komedija, „Liet. Uk.“ Išl. Nr. 27, m-18, 37 psl. Kaina 20 kap., *Draugija* 65, 76.
- [Jakštas, Adomas?] Sriežas. 1910. Bibliografija ir kritika: Žemaitė, Musų gerasis, Vilnius, 1909, psl. 26, kaina 10 kap., *Draugija* 46, 107.
- Janulaitis, Augustinas. Iš Šiaulių jaunuomenės gyvenimo 1900–1902 metais. *Vilniaus žinios* 189, rugpjūčio 24, 2. Kaunas, Domas. 2009: Knygos istorijos periodizacija: senosios ir naujosios knygos riba. *Knygos kultūra ir kūrėjas: istoriografiniai tyrimai ir vertinimas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 358–375.
- [Kaupas, Antanas] Ant. K-as. 1904. Kritika ir bibliografija. Kunigo nauda velniai gaudo, paraše Žemaitė. „Uk.“, Nr. 10, 1903, Kritiškas pašinys. Sutaisė D. D., *Dirva-Žinynas* 4, 74–78.
- Kymantaitė, Sofija. 1908. Pirmasis dailiosios literatūros apsimėškimas „Varpe“. *Viltis* 89, rugpjūčio 3, 2.
- [Krikščiukaitis, Jonas] M. Didžjonis. 1890. Keli žodžiai apie musu knigas. *Ukinėkas* 3 (kovas), 33–35.
- [?]. 1910. Kritika ir bibliografija. *Draugas* 31, rugpjūčio 4, 263.
- [Kudirka, Vincas] Pažeriu Vincas. 1890 I. Artojaus skundas. *Ukinėkas* 1, 2.
- [Kudirka, Vincas] Q. D. ir K. 1889 I. Isz tėvyniszkos dirvos. *Varpas* 7 (liepa), 104–106, *Varpas* 8 (rugpjūtis), 117–120.
- [Kudirka, Vincas] V. K. 1889 II. Literaliszka peržvalga. Lietuviszkas Łamentorius dėl mažų vaikeliu o łabjausej dėl didesniuju naujej iszdūtas ir ajszkej pervejzetas per K. L. S. *Varpas* 9 (rugsėjis), 132–134.
- [Kudirka, Vincas] v-k-. 1890 II. Prakalba. *Ukinėkas* 1 (sausis), 1–2.
- Kudirka, Vincas. 1893. Tėvynės varpai. *Varpas* 4 (balandis), 57–58.
- [Lozoraitis, Juozas] L. I. 1897. Šių metų mintys. *Varpas* 2, 17.
- Lukšienė, Meilė. 1956. *Jono Biliūno kūryba*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Lyons, Martyn. 2001. *Readers and Society in Nineteenth-Century France*. New York: Palgrave.
- [Mačys, Juozas Kėkštas], Maczys (Kėksztas), J. 1886. Dvasė ir medega. *Auszra* 6, 161–164.
- [Mačys, Juozas Kėkštas], Kėksztas, J. 1885. Musu vargai. *Auszra* 9, 257–261.
- [Mačiulis-Maironis, Jonas] Garnys, St. 1895. *Terp skausmu į Garbę (Poėma isz dabartiniu laiku)*. Tiltzė, 1.
- Maskuliūnienė, Džiuljeta. 2004: Knygnešystė kaip literatūrinės komunikacijos forma. *Raidžių draudimo metai*. Darius Staliūnas, sud. Vilnius: LII leidykla, 213–223.
- Maskuliūnienė, Džiuljeta. 2005. *XIX a. lietuvių didaktinė proza: adresatas ir tekstas*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- [Matulaitis, Stasys] Sėbraitis. 1895. 1. Lietuvos ukininkų kalendorius; 2. Tikrasis Lietuvos ukininkų kalendorius ir 3. Tikriausias Lietuvos uk. Kalendorius 1895 metams. *Varpas* 1 (sausis), 16–18.
- Merkys, Vytautas. 1982. *Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje*. Vilnius: Mokslas, <https://doi.org/10.2307/2499340>.
- Merkys, Vytautas. 1994. *Knygnešių laikai: 1864–1904*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras.
- Merkys, Vytautas. 1984. Masinės nacionalinio judėjimo formos. Valstiečių vaidmuo. *Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas ligi 1904 metų*. Vytautas Merkys, sud. Vilnius: Mokslas, 114–143.
- [Mikšas, Jurgis] M. 1883. Musu knigos. Jaunasis Robinzonas, pasiskaitimo knigeles, lietuwiszkai suraszitos E. Radžiuno, mokįtojo Tusieniuos. Klaipedoj spaudītos pas Holcą bei Szernių 1883, Prekis 50 Pf. Arba 30 kap., *Auszra* 1, 20.
- Mykolaitis-Putinas, Vincas. 1936. *Naujoji lietuvių literatūra* 1. Kaunas: Humanitarinių mokslų fakultetas.
- Morris, Pam. 2003. *Realism*. London & New York: Routledge.

- [?]. 1903. Nauji rasztai. *Vienybė lietuvininkų* 3, 36.
- [?]. 1904. Nauji rasztai. *Vienybė lietuvininkų* 11, 132–133.
- [Noreika, Liudas] L. N. 1908. Bibliografija ir kritika: Žemaitė, Kent kaltas, kent nekaltas, Lietuvos Ukininko išleidimas, Vilnius, 1907 m. *Draugija* 15, 307.
- Paškauskas, Juozapas. 2017. *Laisvalaikio kultūra didžiuosiuose Lietuvos miestuose ir provincijoje XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje*. Daktaro disertacija.
- Pauliukevičiūtė, Dalia. 2019. *Lazdynų Pelėdos kūryba: melodraminio režimo problemos ir kontekstai*. Daktaro disertacija.
- Petkevičaitė, Gabrielė. 1907. Ypatišių atminimų sauja. Iš mūsų atgyjymo pradžios [tęsinys]. *Vilniaus žinios* 210, gruodžio 4, 2.
- [Petkevičaitė, Gabrielė Bitė] G. P. 1913. Žemaitės Raštai. *Lietuvos žinios* 80, liepos 9, 2.
- [Petkevičaitė, Gabrielė Bitė] G. P. 1915. Žemaitės 70 metų sukaktuvės. *Lietuvos žinios* 62, birželio 3, 1.
- Speičytė, Brigita. 2009. „Neužvydėtina dalia juodo pranašo“: tezė ir ironija Vinco Kudirkos raštuose. „*Tegul meilė Lietuvos...*“: *Vincui Kudirkai – 150*. Rimantas Skeivys, sud. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 281–293.
- Sprindis, Adolfas. 1988. Literatūros kritika „Aušroje“. „*Aušra*“ ir lietuvių visuomeninis judėjimas XIX a. pabaigoje. Jonas Kubilius, sud. Vilnius: Mokslas, 162–171.
- Sprindytė, Jūratė. 1996. *Lietuvių apysaka*. Vilnius: LLTI.
- Sruoga, Balys. 1915. Sukuriuose. Žemaitės 70 metų pagarbai. *Lietuvos žinios* 61, gegužės 31, 2–3.
- [?]. 1894: Szitie yra nuo V. Kristaus užgimimo 1895 metai. *Tikrasis Lietuvos ukininkų Kalendorius 1895 metams turintiems 365 dienas*. Vilnius: Juozapo Zavadskio spaustuvė, 4.
- [?] Stajė Szunbajoris. 1884. Ant milžinkapių. *Auszra* 1–3, 53–55.
- Staliūnas, Darius. 2009. *Rusinimas: Lietuva ir Baltarusija po 1863 metų*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Šeina, Viktorija. 2016. Maironio kanonizacijos dinamika XX a. I pusės lietuvių literatūros kritikoje. *Colloquia* 37, 49–71.
- Šiaulietis [?]. 1910. Teatras. Šiauliai. *Viltis* 137, lapkričio 28, 3–4.
- [Šliūpas, Jonas] J. S. Kūksztis. 1883. „Lietovės bicziulis“. *Auszra* 4, 109.
- Tyla, Antanas. 1972. Lietuvių nacionalinio judėjimo atspindžiai Žemaitės kūryboje. *Literatūra ir kalba XII: Žemaitė: archyvinė medžiaga, atsiminimai, straipsniai*. Vilnius: Vaga, 395–405.
- [Tumas-Vaižgantas, Juozas]. 1900. Atsakymai. P. Žemaitėi. *Tėvynės sargas* 10–11, 88.
- [Tumas-Vaižgantas, Juozas] Vaižgantis. 1896. Musų Raštai. *Tėvynės sargas* 8, 28–33.
- [Tumas-Vaižgantas, Juozas] Vaižgantas. 1921. Žemaitės savaimingumas. *Sekmoji diena* 42, gruodžio 18, 3–4.
- Tumas-Vaižgantas, Juozas. 1924. *Lietuvių literatūros paskaitos. Draudžiamasis laikas*. „Apžvalgos“ grupė, *Jonas Maironis-Mačiulis*. Kaunas: „Dirvos“ bendrovės leidinys.
- Umbrasas, Kazys. 1972. Žemaitė literatūros moksle ir kritikoje. *Literatūra ir kalba XII: Žemaitė: archyvinė medžiaga, atsiminimai, straipsniai*. Kostas Doveika, sud. Vilnius: Vaga, 482–506.
- [Vaineikis, Liudas], Sv. 1890. Apie mokymą naszlaicziu. *Ukinjkas* 11, 161–162.
- Vėbra, Rimantas. 1990. *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje*. Vilnius: Mokslas.
- Venckienė, Jurgita. 2004. Dvejopa XIX a. pabaigos lietuviškų laikraščių rašyba. *Raidžių draudimo metai*. Darius Staliūnas, sud. Vilnius: LII leidykla, 208–212.
- [Vileišis, Jonas?] O. K. Nas. 1891. Broliai į darbą! *Ukinjkas* 10 (spalis), 434–442.
- [Višinskis, Povilas] Spragilas. 1903. Prie mūsų taktikos. *Varpas* 1, 1903, 6.
- Žemaitė. 1907. Iš mano atsiminimų. *Vilniaus žinios* 206 (lapkričio 29), 2, *Vilniaus žinios* 207 (lapkričio 30), 2.